

műhely

ARANY ZSUZSANNA

Kosztolányi Dezső élete

„EZ VOLT AZ ÉLET?”

1. RÉSZ

„Ha életrajzot írnék magamról,
csak a gyermek életrajzát írnám meg.”

„*Sorok a születésnapomról*”

Kosztolányi Dezső 1885. március 29-én, húsvét előtt egy héttel – virágvasárnap –, reggel fél nyolckor született, Szabadkán, apai nagyapjáék Damjanich utca 2. szám alatti házában. 1926-ban édesapja e szavakkal köszöntötte fiát születése napján: „Március 29-e, 1885-ben, mikor születted, éppen virágvasárnapra esett. Szép, enyhe, verőfényes tavaszi nap volt. Vidáman, reményekkel telten állottunk az ágy körül, melynek párnái közt aludtad első édes álmaidat. Anyai nagynéném, özv. Mukics Mátýásné, született Kádár Rebeka (a jó Rébi néni) mikor téged bepólyázottan a karjaiba vett, így szólott: »Szép és jeles napon születted, híres ember lesz belőle.«¹ Kosztolányi Dezsőné férjéről írt könyvében állítja, hogy az apa – míg Dezső fia otthon élt – „minden március 29-én kora reggel benyitott a gyerekszobába s a fönti köszöntővel szövegéhez hasonló szavakkal közölte fiával születése körülményeit”.²

Ám nemcsak édesapja volt büszke fiára, hanem Kosztolányi Ágoston is elsőszülött unokájára.³ Kosztolányi Dezsőné leírja azt a jelenetet, ami a nagyapának erről a napjáról élt a családi emlékezetben: „Déltájban [...] a lobogó fehér hajú, daliás Kosztolányi Ágoston hajadonfőtt rohant ki a Damjanich-utca 2. számú szép úriházból és harsogó hangon kiáltotta jobbra-balra, át a túlsó járdára, be a harmadik mellékutcába is:

– Unokám született. Fiú unokám.

– Talán bizony bajusza is van már neki? – ingerkedett vele Törley Bálint,⁴ a keresztkomája, Árpád fiának, a fiatal apának keresztapja.⁵

Szintén Kosztolányi Dezsőné könyvéből értesülünk róla, hogy az anyai nagyapa, id. Brenner József mindössze egyetlen mondattal reagált az eseményre, mikor másik lányával, Lujzával találkozott: „Lálíka húgodnak fia született.”⁶

Kosztolányi Dezső évekkel később – 1917 júliusában – írt egy tárcát arról, mi minden történt a nagyvilágban születésének napján. A *Pesti Napló* munkatársaként, a szerkesztőségben járkálva, kezébe került az 1885-ös évfolyam. „Mohó ujjakkal lapozok a március 29. napra, vajon mi történt ekkor, mikor csak négy és fél kilóval voltam több a semminél? [...] Azt mesélték nekem, hogy az a nap – virágvasárnap – szép volt, és az emberek szentelt barkával mentek a templomba, bol-

dogan járkáltak a béke teljében. Minket mindnyájunkat a békére neveltek. Arany-szegélyes findzában hozták ágyunkba a csokoládét, az anyám megfésült, kék nyakkendőt kötött a gallérunkra, és zongorázni taníttatott.” A családi emlékek után az aznapi hírekre tér rá, idézve a lapszámból: „Az orosz kormány – olvasom a lap élén – nem hajlandó az angol javaslatokat elfogadni: tehát háború. [...] »Az afgán kérdés tehát kardélre van állítva. [...]»⁷ [...] A táviratok között a francia–kínai háborúról van szó.⁸ [...] Egy nagyobb cikk: *A szászok tüntetése*.⁹ [...] Egy anarchista kiáltványt is közöl ez a lap, berni keltezéssel¹⁰ [...] Aznap a Népszínházban *Az ördög pirulái*-t játszották.¹¹ [...] a mi korunk a háború és az operettek kora.¹² Ha a szabadkai lapokat is megnézzük, további hírekre bukkanunk. *A Szabadkai Közlöny* 1885. március 29-i számának vezércikke *Az általános ipartársulat feloszlása* címet viselte. Az aznapi tárca szerzője ismeretlen, címe pedig *A végzetes levél*. A lap második oldalán a Mehner Vilmos kiadásában megjelenő *Vörösmarty összes művei* sorozatot ajánlják az olvasóknak.¹³ A *Bácskai Ellenőr* szintén megjelent ezen a napon. A vezércikket itt E. J. B. jegyezte: *Alakítsunk legényegyletet!* Ezt követően beszámolnak a törvényhatósági közgyűlésről, majd Varga Gábor tárcáját olvashatjuk, *Nagybéten* cím alatt. A színházban 29-én nem volt előadás, 28-án azonban Vutsák Sándor *Marica szép szerb leány* című „eredeti népszínművét” játszották.¹⁴

Kosztolányi Dezsőt az 1798-ban fölszentelt Szent Teréz templomban keresztelték, ahol korábban édesanyját is, valamint ahol apai nagyszülei, Kosztolányi Ágoston és Kádár Rozália összeházasodtak. A szokásoktól eltérően nem a születése napján – vagy mindjárt másnap – történt a keresztelés, hanem április 7-én. „Keresztelőpólyáját fényes, fehér selyem nászruhájából varrta az édesanyja”,¹⁵ Brenner Eulália. Keresztzülei Hofbauer István és felesége, Oravecz Izabella voltak. Hofbauer István Kosztolányi anyai nagyanyjának – Auréliának – volt testvére, és katonaként szolgált. 1900 májusában tábornok lett, majd egészen altábornagyi rangig vitte. 1918 novemberében halt meg.¹⁶ Mint az a keresztelési anyakönyvből¹⁷ kiderül, a keresztelésen nem tudott jelen lenni, és az anyai nagyapa, Brenner József helyettesítette. A keresztelést végző pap Mamuzsich Mátyás volt, aki először Monostorszegen mint káplán működött. Ezt követően Szabadkára került, majd 1886-tól a Szent Teréz templom plébánosa lett. 1890-től haláláig a Tiszai Főesperesség Szabadkai Kerület espereseként tevékenykedett.¹⁸ Az anyakönyvi bejegyzésekből még megtudjuk, hogy a keresztelésnél jelen volt a bábaasszony is, akit Weiss Idának hívtak.

Kosztolányi a „Desiderius – Stephanus – Izabella” (Dezső – István – Izabella) neveket kapta. A „Dezső” név a latin Desiderius-ból származik, jelentése pedig „óhajtott, kívánt (gyermek)”. „A magyar ~ [keresztnévadás] rendező elve az apaági leszármazás, amely megköveteli, hogy az újszülött keresztnevét az apa családjában ismert és szokásos nevekből válasszák ki. Az egész nyelvterületen élt szokás szerint az elsőszülött fiúgyermekek rendszerint az apjuk keresztnevét örökölték, és ha apjuk nem volt elsőszülött, tehát nem az édesapja keresztnevét viselte, akkor az első gyermeket rendszerint apai nagyapja nevére keresztelték” – olvasható a *Magyar Néprajzi Lexikon*ban, a „keresztnévadás” címszó alatt.¹⁹ Kosztolányi családjában azonban anyai ágon fordult elő a név. Brenner Eulália testvérét hívták Dezsőnek, aki három évvel a fiúgyermek születése előtt, 1882-ben hunyt el Kolozs-

váron.²⁰ A közeli halálozási dátum indokolhatja a névválasztást, hiszen az újszülöttek kaphatták még „a halott rokonok keresztnévét” is. Brenner Dezsőn kívül az édesanya sógorának, Decsy Dezsőnek a neve is eszünkbe juthat, ő azonban nem volt vérszerinti rokon.²¹ Az „István” és az „Izabella” szintén a korabeli szokások alapján lettek Kosztolányi utónevei, hiszen a „fiú- és leánygyermek kaphatták még (a gyakoriság rendjében) keresztszülőjük nevét”.²² Az egyházi előírások, az éppen aktuális névdívat és a keresztnévadás helyi szokásai tehát egyaránt szerepet játszottak.

Kosztolányi Dezső öccse, ifj. Kosztolányi Árpád azonban már édesapjuk nevét kapta, illetve a keresztségben fölvevett nevei „Antonius – Arpadus – Joannes” (Antal – Árpád – János) lettek. 1886. december 28-án látta meg a napvilágot, és másnap, december 29-én keresztelték a Szent Teréz templomban. A Szabadkai Történeti Levéltárban őrzött egyházi anyakönyvi bejegyzés szerint keresztszülői Bóbits Matild és Váli Antal voltak.²³ Váli Antalról tudjuk, hogy szabadkai kereskedő volt, aki 1899. szeptember 6-án kereskedelmi tanácsosi címadományozásban részesült.²⁴ Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc idején első századbeli hadnagy, illetve nemzetőr volt. Együtt szolgált Hofbauer Istvánnal, a későbbi altábornaggyal, aki Kosztolányi Dezső keresztapja volt. Öccse az a Váli Béla földbirtokos, akinek fia – ifj. Váli Béla – később vallás- és közoktatásügyi minisztériumi segédtitkár lett. Föltehetően a közös 48-as múlt alapozhatta meg a családok közti kapcsolatot, és tartotta olyan szoroson, hogy Kosztolányiék a másodszületett fiú keresztszülőjének is Válit kérték föl.²⁵ Az „Antal” nevet Váli után kaphatta ifj. Kosztolányi Árpád. A keresztelési anyakönyvből az is kiderül, hogy a keresztelőpap ugyanaz a Mamuzsich Mátyás – addigra már plébános – volt, aki Kosztolányi Dezsőt is megkeresztelte. A szertartáson ezúttal is részt vett Weiss Ida bába.

Kosztolányi Dezső húsz hónapos volt, amikor öccse megszületett. „Dezsőke ezen a napon szólalt meg először. Fájt a torkocskája, keserű orvosságot adtak neki kanálban, lázas kis fancsali arcával feltekintett orvosságot adó nagyapjára és ezt mondta: – Jaj de losz” – olvassuk Kosztolányi Dezsőné könyvében.²⁶ A leírást kételkedve fogadjuk, s inkább a legendaképzés egyik bizonyítékaként értelmezzük. Egyfelől ritka, hogy egy kisgyerek egyszerre egész mondatokban kezdjen el beszélni – bár nem kizárt –, másfelől kicsi a valószínűsége annak, hogy az első megszólalás éppen a testvér születésének napjára essék. Kosztolányi Dezsőné azonban kitér a testvérféltékenység kérdéskörére is. „Dezsőke kiűzetett a paradicsomból” – fogalmaz. Ugyanakkor azt is állítja, hogy „az öregek kedvence mindvégig Dezsőke maradt.”²⁷ A családi hagyomány olyan anekdotát is őriz a gyerekek kapcsolatáról, miszerint Kosztolányi Dezső nemcsak féltékeny volt az új jövevényre, hanem legalább annyira – Kosztolányi Dezsőné szerint büntudatból – óvta is. Mínderre az az eset ébresztette rá Kosztolányit – legalábbis az utólagos, szubjektív visszaemlékezések ezt sugallják –, amikor öccse pár éves korában eltűnt, és csak egy távolabbi kőhídnál találtak rá, miután végigkérdezték a környékbeli bunyevác parasztokat.²⁸ Egy másik történet ismételten a féltés mozzanatát emeli ki. Szintén Kosztolányi Dezsőné ír le egy olyan epizódot, amely szerint a két testvér egyszer összeveszett valamin, és édesapjuk alaposan elnászpángolta Dezsőt. A fiú a verés közben azt kiabálta: „Csak Árpikát ne bántsa. Csak Árpikát ne verje meg. Csak Árpikát ne bántsa.”²⁹

Kosztolányi Mária – a harmadik testvér – 1888. július 24-én született, és másnap, július 25-én keresztelték meg a Szent Teréz templomban. Keresztszülei anyai nagynénje és férje, Brenner Lujza és Decsy Dezső voltak. Egyik keresztnévét is nagynénje után kapta: „Mária Lujza”-ként anyakönyvezték. A Szabadkai Történeti Levéltárban őrzött anyakönyvi bejegyzés alapján tudjuk, hogy a keresztelőpap Bedcsula Bálint (Valentinus) volt,³⁰ akiről a Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár adattára mindössze annyit árul el, hogy 1853-ban született Felsőszentivánon és 1911-ben halt meg, föltételezhetően Béregen.³¹

Kosztolányi Dezső gyerekként többek között abban lelte örömét, ha bosszanthatta hűgát. A feleség könyvében a következő családi anekdota szerepel ezzel kapcsolatban:

„– Mariska, ne rugdald az asztalt – szólt hűgára s közben ő maga rugdalta az asztallábat.

Apuska szigorúan kiáltott Mariskára.

– Ne rugdald az asztalt.

Mariska szabadkozott, hogy nem is ő rugdalta, Dide azonban folytatta a mókát.

– De Marcsa, hagyd már abba azt a rugdalózást.

A vége az lett, hogy apuska keményen megdorgálta és elküldte az ebédttől a síró Mariskát.³²

A Kosztolányi-testvérek eredetileg négyen voltak. Az utolsó gyerek, Ágoston („Gusztika”) – aki minden bizonnyal nagyapja után kapta nevét – mindössze néhány órát élt, mivel súlyos szívrendellenességgel született. A szabadkai Bajai úti temetőben lévő családi sírbolt – fekete márvány obeliszk – fölirata szerint 1890. augusztus 26-án látta meg a napvilágot, és már aznap meg is halt.³³

„Azóta vagyok ember”

„Engem igazán mindig csak egy dolog érdekelt: a halál. Más nem. Azóta vagyok ember, mióta a nagyapámat láttam holtan, kilencéves koromban, azt az embert, akit talán legjobban szerettem akkor. Költő, művész, gondolkozó is csak azóta vagyok. Az a roppant különbség, mely élő és halott között van, a halál hallgatása megértette velem, hogy valamit tennem kell. És verseket kezdtem írni” – vallja Kosztolányi gyorsírásos naplójában.³⁴ A nagyapa halála különös jelentőséggel bírt Kosztolányi Dezső életében. Nem pusztán ez volt az első halálélmény számára, hanem azt az embert veszítette el, akihez talán a legközelebb állt. Kosztolányi Ágoston is nagyon erősen ragaszkodott az unokájához, hisz – mint azt Kosztolányi Dezsőné állítja – születésétől fogva „magához ragadta a felügyelet jogát”.³⁵ Míg Kosztolányi Árpád és Brenner Eulália a Damjanich utcai ház udvarra nyíló, hátsó lakásában kaptak elszállásolást, addig az unoka gyakran a nagyszülők tágas, utcai lakrészében tartózkodott. Csecsemő- és kora gyerekkorában az anya mellett – sőt, talán őt is megelőzve – a nagyapa volt tehát az a családtag, akihez a legszorosabb kapcsolat fűzte Kosztolányit.

Kosztolányi Ágoston a gyakori gyereksírást hallván menyét kezdte hibáztatni, és „hozzá nem értő anyai bánásmódot” emlegetett. Brenner Eulália az állandó hangskodásnak úgy próbálta elejét venni, hogy folyamatosan szoptatta a csecsemőt.

Kosztolányi Dezsőné az indulatos nagyapa és a félénk anya kapcsolatáról beszél könyvében, mely az unoka megszületésével vált igazán feszültté: „Dultan szaladgált föl s alá az udvaron, ha meghallotta a csecsemő keserves sírását, mert Dezsőke sírós, nyugtalan gyermek volt s az indulatos öreg ur minduntalan be-berohant a hátsó házba, hogy megvédelmezze unokáját a szerinte helytelen, hozzá nem értő anyai bánásmód ellen. A fiatalasszony tehetetlen volt. Úgy védekezett, ahogy tudott. Gyermekes szoktak így védekezni a szülők zsarnoksága ellen: túl-hajtják azok kívánságait. Nem szabad sírnia a gyerekeknek? Nem fog sírni. Valósággal maga köré kötözte a kisfiút, pillanatra se mozdult mellőle. Éjjel-nappal, éjjel-nappal szoptatta. Az érzékeny csecsemőt azonban még így sem sikerült mindig lecsendesíteni.”³⁶ A visszaemlékezés hitelét megerősíteni nem tudjuk, ám annyit érdemes megjegyezni, hogy Kosztolányi feleségét nem kedvelték a szabadkai rokonok. A feleség és a család többi tagja közötti feszültség tovább alakíthatta azt a képet, amit Kosztolányi Dezsőné már eleve az emlékezési – részben legendaképzési – folyamat torzító tükrén keresztül tár olvasói elé.

A nagyapa és az anya közötti konfliktusnak – és a csecsemő felügyeletéért való „vetélkedésnek” – az lett az eredménye, hogy Kosztolányi Ágoston elkergette házából a fiatal szülőket, és maga vette gyámság alá unokáját. A családi emlékezetben fennmaradt, inkább dramatizáltnak mondható verziót szintén Kosztolányi Dezsőnéől idézzük: „Menjetek, menjetek a házamból – kiáltotta. – Nem való nektek gyerek! Azonnal menjetek! Nem bírom hallgatni, hogy kínozzátok szegényt! [...] Kosztolányi Árpádék átköltöztek másik lakásba, a nagyapa azonban ezentúl is reggeltől estig ott üldögélt az unokája mellett, leste minden lélekzetvételét. Egy év múlva aztán visszaköltöztette őket.”³⁷ Kosztolányi Dezső tehát visszakerült édesanyjához, azonban a születése körüli feszült viszonyokat – még ha nincs is megfelelő hitellel bíró forrásunk e tárgyban – érdemes volt hangsúlyoznunk. Személyiségfejlődésbeli nehézségeket okozhat ugyanis az állandó felügyelet és a gyermek szabadságának korlátozása. Kosztolányi Dezsőné férjéről szóló életrajzában ezt az aspektust még erőteljesebben kidomborítja, amikor a következőket közli: „Dezsőket nem hagyták sírni. Két hosszú lába szára már régen kilógott kétoldalt a pólyából, de még mindig pólyázták. Ültetni sem igen volt szabad sokáig, nehogy a gerince valahogy elferdüljön”.³⁸ Ezek a – feltételezett – korai szorongások is okozhatták, hogy csak nehezen kezdett el beszélni, illetve sokat betegeskedett: folyamatosan fáj a torka. A családtagok közötti ellentétek – Kosztolányi unokahúgának, Évának szóbeli közlése szerint – megmutatkoztak a Brenner-ág német (szász) származása iránt érzett ellenszenvben is. A rokon elmondása alapján Kosztolányi Ágoston azt akarta, hogy unokája „ne halljon német szót”,³⁹ Kosztolányi Éva szavait azonban sem bizonyítani, sem cáfolni nem tudjuk.

A feszültségek ellenére a gyermek Kosztolányi mégis – anyja mellett – legjobban a nagyapjához ragaszkodott. A kettőjük közti kapcsolatot illusztrálja az az anekdota is, amely Kosztolányi egy abszurd kívánságáról szól: „Kosztolányi-nagyapa, ha a gyerekek kívánta, naponta ötször-hatszor is kirakta neki az üveges almárium egész tartalmát s a kisfiú, nyilván, mert oly sokszor hallotta, hogy nagyapja a csillagokat is lehozná neki az égről, egyszer valóban azt követelte, adja a kezébe a holdat. Hajnalig keservesen sírt, zokogott, követelte a holdat.”⁴⁰ Kosztolányi később több

helyütt is vall arról, hogy a legjobban talán nagyapját szerette. Apjától inkább félt. Ahogyan egy portréban visszaemlékezik: „Egy aggastyán, aki az életből kifelé sétál, közelebb van a kisgyermekhez, aki az életbe indul, mint a felnőtt. Át-átszököm lakásába, mely szintén otthon, de az otthon kötelessége nélkül, az otthon mennyország. Itt bámulnak engem és szembe dicsérnek.”⁴¹

Kosztolányi Ágoston 1895. szeptember 27-én éjjel hunyt el. A szabadkai lapok előkelő helyen közölték a halálhírt, bemutatva az egykori 48-as honvéd pályafutását is. A *Szabadka és Vidéke* 1895. szeptember 29-i száma például így ír: „Kosztolányi Ágoston, banktisztviselő tegnap hajnalban megszűnt élni. A köztisztviselő megöszült öreg urat ma délután fogják kikísérni örök nyugvó helyére.”⁴² A *Bácska* című lapban a következőket olvashatjuk: „Kosztolányi Ágoston, a szabadkai kereskedelmi és iparbank nyug[díjas]. pénztárnoka, 1848–49 iki 27-ik honvéd zászlóaljbeli százados mult hó 27-én éjjel hosszas szenvedés után életének 72. évében meghalt.”⁴³ A legrészletesebb jelentést a *Bácskai Ellenőr* adta. A *Fogynak a névtelen hősök* című cikkből a temetésről is bővebb adatokat tudhatunk meg. Kosztolányi Ágostont a bajai temetőben lévő családi sírboltban helyezték végső nyugalomra. A lap közli a család részéről kiadott gyászjelentést is, amelyből kiderül, hogy a szertartást követően, szeptember 30-án, gyászmisét mondatnak fölötté a Szent Teréz templomban.⁴⁴ Kosztolányi életében fordulópontot jelentett nagyapja halála. Ahogyan többször is utal rá későbbi följegyzéseiben, illetve Kosztolányi Ágostonról írt portréjában: ez volt számára az első olyan tapasztalat, mely az emberi mulandóságra ráébresztette. Felnőtt fejjel visszatekintve, újra fölleveníti azt a napot is, amikor nagyapja meghalt. „Hónapokig betegeskedik. Ezalatt a ház éjjelnappal zeng a villamoscsengő zajától. Egy éjszaka a csengő szava elnémul. Reggel feketébe öltöztetnek, bevezetnek hozzá. Kiterítve fekszik az ágyon. Állat fehér kendővel kötötték föl, szemére két réz négykrajcárrost tettek. Az első halott, akit látok. Nem rémülök meg. Az igazán nagy dolgok egyszerűek. Közelebb lépek ágyához. Olyan, mint életében, csak mozdulatlan, és sokkal halványabb. Később döbbenek meg, amikor észreveszem, hogy az a viaszbábu, amelyik ott hever, merőben más, mint az, aki valaha élt. Ó aki megmutatta nekem az élet minden csodáját, most megmutatta a legnagyobbat is, s ezzel mintegy befejezte gyermekkori nevelésem” – írja *Daliás nagyapám* című portréjában.⁴⁵

„Olyan gyermekkorom volt, mint mindenki másnak,

hasonló körülmények között, nem mélyebb, nem furcsább. Érezni is csak annyit érezhettem, mint akárki. Élményeimet elraktároztam s azok sokáig dermedten szunnyadtak bennem” – vallja Kosztolányi Dezső.⁴⁶ 1911-ben, a *Budapesti Újságírók Egyesülete Almanachja* számára írt tárcájában – *A szegény kisgyermek panasza* című verseskötetének keletkezéséhez kötve élményeit – *Önmagamról* címmel e sorokat jegyezte le: „Életrajzot kérnek tőlem? Két fontos adatot közlök. Az egyik: 1885 virágvasárnapja. Ekkor születtem. A másik: 1909 szeptembere. Ekkor írtam meg legkedvesebb könyvem, amit ma is a legjobban szeretek: A szegény kisgyermek panasza. Minden, ami fontos nekem, e két dátum közé esik, s nem tagadom, hogy minden örömöm és szenvedésem benne van ebben a kis füzetben,

mert az élményeim ma is gyermekélmények, és a szenzációim gyermekszenzációk. Ha életrajzot írnék magamról, csak a gyermek életrajzát írnám meg. Megírnám az én tiszta, mély és különös gyermekkorom történetét, melyben minden oly regényes és rejtelmes, a vidéki gyermek riadozását, tájékozatlanságát, gőgjét, aki egyedül van boros és buta emberek között, s készül a jövőre.”⁴⁷ Kosztolányi sorait azonban kételkedve kell fogadnunk, hiszen tudjuk, hogy az említett verseskötet nem minden darabjának keletkezési ideje 1909 szeptembere. Augusztus 14-én még a következőket írja Csáth Gézának: „Néhány nagy dolgot írtam – többek közt egy összefüggő lírai-epikai elbeszélést – versekben – a gyerekkoromról – s ennek és a többinek igazán örülök.”⁴⁸ A versciklusnak azonban csak egy része készült el ekkor. A kötet anyaga a későbbi évek folyamán jelentősen bővült, ahogyan arra a kritikai kiadás készítői is rámutattak.⁴⁹

Mielőtt rátérnénk Kosztolányi gyerekkorának tárgyalására, érdemes a korabeli Szabadkát is bemutatnunk: milyen volt a szülőváros a századforduló idején? Az 1800-as évek végén indult föllendülés tovább folytatódott, és a mindennapi élet is egyre színesedett. A 19–20. század fordulójára Szabadka – Szeged után – Magyarország második legnagyobb vidéki városává nőtte ki magát. Ugyanakkor – a statisztikai adatok tanúsága szerint – „1891-ben a lakosság csupán 21,66 százaléka tudott olvasni és írni. Ez a szám 1900-ban 47,94 százalékra, 1910-ben pedig már 61,12 százalékra emelkedett. Ezt a képet erősítik azok az 1900-as adatok is, amely szerint az itt élők csupán 1,71 százaléka számított értelmiséginek.”⁵⁰ Érdemes e ponton hozni azokat a számokat is, amelyek a lakóházakra vonatkoznak. Föltételezzük ugyanis, hogy az életszínvonal és az iskoláztatás között egyenes arányú összefüggés van: a magasabb életszínvonal biztosította körülmények, a 20. század elején, könnyebben lehetővé teheték a tanulást. Borovszky Samunak, Bács-Bodrog vármegye monográfusának adatai a következők: „A lakóházak száma 1900-ban 12,781 volt. Ezek közül kőből vagy téglából 2405, kőből és vályogból vegyesen 690, vályogból vagy sárból 9052, fából s egyéb anyagból 634 épült. Cseréptetőzete 1252, zsindeletetőzete 3418, nád és zsupfedele 8211 háznak volt.”⁵¹ A vasútvonalak (1869-ben az alföld–fiumei, 1882-ben a budapest–zimonyi) megnyitása elősegítette a városi élet gyorsabb fejlődését, a gazdasági élet föllendülését, ipartelepek és üzemek, takaré- és hitelintézetek nyitását. Szabadka az egész Bácska központjává vált. Mindezt mutatja, hogy az 1900. évi népszámlálás idejére megnövekedett az iparral foglalkozók száma. „Szabadkán ekkor a legtöbb munkás foglalkozott a szabó (551) és cipész (309) iparral, a faipar 288, az élelmezési 571, az építő 416, a vas- és fémipar 466, a műipar 58, a vegyészeti 49, a gépgyártás 166 iparosnak adott munkát.”⁵² Az első pénzügyintézet a takarékpénztár és népbank volt, melyet 1869-ben alapítottak.⁵³ 1880-ban palotát is építenek az intézetnek, ahol később még a postahivatal kap helyet.

A Nemzeti Kaszinó (ma a Városi Könyvtár épülete) építését 1895-ben, Raichl' J. Ferenc tervei alapján kezdték meg, ám a szervezet már 1840 óta működött. Szintén ekkor alakult meg, a német polgárok alapította ún. Polgári Kaszinó is. „1897-ben megnyílt a »Mária Valéria-kórház«, amelyet Bobula János budapesti műépítész tervezett. Időközben felépültek a Szent Rókus- és Szent György-templomok, 1902-ben az új főgimnázium épülete (Raichl' J. Ferenc terve), majd gyártelepeket, mal-

mokat, téglagyárat stb. adtak át rendeltetésének. A XX. század elején felépült a gyermekmenhely, a Klotild Kénsav- és Műtrágyagyár, elkészült a Mária Terézia Kenyérgyár terve, felújították a színházat, vágóhidak felállításáról határoztak. Már korábban iskolákkal, óvodákkal, közvágóhíddal, földműves iskolával, vasútállomással és még számos középülettel gazdagodott a város.⁵⁴ 1880 és 1912 között történtek tehát a legnagyobb beruházások. „Az akkor felépült épületek [...] határozzák meg a mai Szabadka városképét.”⁵⁵

Az infrastrukturális fejlesztésekkel párhuzamosan a sajtó is fejlődött. 1769-ben alapították a vármegye első nyomdáját, Újvidéken. Szabadkán 1844-ben lett nyomda – a 20. század elejére pedig öt nyomda is működött a városban –, és 1847-től már meg is jelent a *Szabadkai Naptár* című kiadvány. 1848-ban *Honunk állapota* címmel, Szép Ferenc tollából „politikai röpirveket” is nyomtatnak, 1871-ben pedig elindul a Radics és Hoós szerkesztette *Bácska* című újság, 1853-ra már az első könyvkereskedés is megnyílik. Az 1800-as évek második felében még elmondható volt, hogy a lapok inkább pártközlönyökként működtek, és a zurnaliszták heves vezércikkekben támadták politikai ellenfeleiket. Az 1840-es évektől azonban már megjelenik az a generáció is, melynek tagjai fővárosi lapokba küldik az igényesebb publicisztika irányába mutató írásait. A jelentősebb szabadkai lapok között kell említenünk a Farkas Antal szerkesztette *Bácskai Hírlapot*, a Szalay László Antal szerkesztette *Szabadságot*, a *Bácskai Közlönyt*, a *Délvidéket*, a *Néplapot*, a Stoczek Károly-féle *Bácskai Ellenőrt*, valamint a Toncs Gusztáv által életre hívott, haladó szemléletű pedagógiai tanulmányokat közlő *Tanügyi Lapokat* (1885–1886).⁵⁶ Ezekben az orgánumokban olyan írók jelentették meg munkáikat, mint például a gimnázium egykori igazgatója, Jámbor Pál (írói nevén Hiador). Rajta kívül Milkó Izidor nevét kell említenünk, aki országos hírű tárcaíróként útleírásokat és művészeti tárgyú tanulmányokat publikált. Az 1876-ban indult *Szabadkai Közlöny*ben Kosztolányi Dezső apja, id. Kosztolányi Árpád is megjelentette berlini tárcait.⁵⁷ Szintén a gimnáziumhoz köthető a neve Szebenburger Károlynak, aki – éppen Kosztolányi apjának igazgatósága idején – történelemtanár volt az intézményben, és a *Bácskai Hírlap*ban Colorado álnéven írta tárcait. Loósz István szintén tanított a gimnáziumban, ám emellett irodalomtörténeti tárgyú cikkeket közölt, valamint esztétaként is tevékenykedett. Kosztolányi generációjának indulásakor a *Bácskai Hírlap* jelenteti majd meg mind az ő, mind kortársainak írásait, köztük Csáth Gézáét is. Az újságot kezdetben Csillag Károly szerkesztette, majd Braun Henrik, később pedig Havas Emil. A legjelentősebb lap azonban a – Csillag Károly után – Fenyves Ferenc szerkesztette *Bácsmegyei Napló* lesz, mely mind tartalmában, mind a példányszám tekintetében fölveszi majd a versenyt a nagy budapesti napilapokkal.⁵⁸ A napisajton túl könnyedebb műfajú kiadványok is napvilágot láttak, úgymint oktató és szórakoztató folyóiratok, nőknek szánt gyűjtemények, valamint gyermeklapok.

A századforduló Szabadkájának utcáit nem egyszer különféle mutatóanyagok népesítették be. Voltak, akik például állóképeket vetítettek zenekísérettel, de bűvészek, szemfényvesztők, cirkuszosok is megjelentek, és főleg vásárokon léptek föl. A látványosságokról a korabeli sajtó is rendre hírt adott. A *Bácskai Hírlap* 1898. szeptember 4-i számában például – az akkor a városban vendégszereplő –

Mózes Károly műlovardájának tagjait mutatják be az olvasóközönségnek.⁵⁹ Ugyanannak a lapnak az 1900. augusztus 26-i számában pedig arról tudósítanak, hogy egy vadállatokkal telerakott vonat kisiklott, amikor özv. Fáber Sándorné mutatványos Halasról Szabadkára kívánta utaztatni farkasait és medvéit.⁶⁰ A vármegyét bemutató monográfiájában Borovszky Samu is említ hasonló szenzációkat: „volt eset reá, hogy szórakozásul a piacz-téren egy szabadon bocsájtott nyúlra agarásztak, máskor az utcán kifeszített kötéllel tréfálták meg az arra menőket.”⁶¹ Kosztolányi Dezső naplójában szintén olvashatunk utalásokat az utcai életre vonatkozóan: „Szép vásár van ma. Oly különös zaj uralkodik az egész városba. Itt egy csiszolatlan fráter dobol, amott egy meglett férfi ordít a sokaságnak, néha-néha fajtalan tréfákkal vegyítve a beszédet, mire az éktelen hahotába tört ki. Itt próbálják a gazdák a kapát, amott egy vak ember nyikorgat valami hangszert...”⁶² A mutatványosok térhódításával egy időben azonban a kulturális élet is színesedni kezdett. „Már az 1830-as években érezték a műveltebb társasélet hiányát, melyet még az 1787-ben megnyílt első kávéház s az 1830-as években megnyílt sörház sem pótolhatott. Rendes színházi előadásokat már 1780 óta tartottak itt a gimnázium épületében, majd a »Fekete Sas« vendéglőben”.⁶³ 1785 és 1795 között főleg német társulatok játszottak a vármegye több településén. 1824–25-ben a Komlóssy- és a Horváth-féle színtársulatok léptek föl, 1826-ban pedig Kilényi Dávid társulata is játszott Szabadkán.

A város központjában, a korinthoszi oszlopsoráról nevezetes „Pest városhoz” címzett szálloda oldalában kapott helyet a Népszínház. „Az új színházat 1854. december 16-án nyitotta meg Latabár Endre a »Két Barcsay« című színművel” – tudjuk meg Borovszky Samutól.⁶⁴ A város vezetősége már az 1848–49-es forradalom és szabadságharc előtt tervbe vette a színházépület fölépítését, azonban a történelem eseményei közbeszóltak. Az intézmény hamar nagy hírnévre tett szert, hiszen a kor számos, országszerte ismert színésze megfordult itt. Egressy Gábor, Komlóssy Ida neve mellett fontos említenünk Prielle Kornéliát is, aki elsőként lett a Nemzeti Színház örökös tagja. „Itt nyerték első kiképzésüket Blaha Lujza s Hegyi Aranka is, kikből később a fővárosi színházak elsőrangú művésznői lettek.”⁶⁵ Az 1905/1906-os évadban pedig Kabos Gyula is Szabadkán kezdte pályáját, akiért rajongtak a város fiatal lányai, köztük Kosztolányi akkori szerelme, Lányi Ernő lánya, Hedda is.

A város vezetősége szíven viselte a színház ügyét, hiszen évi 4120 korona szubvenciót, az épület díjtalan használatát, valamint fűtőanyagot szavaztak meg a választott igazgatónak.⁶⁶ Az 1900-as évek elején újabb beruházásokkal gazdagították a színházat: a gázvilágítást fölváltották villamos árammal, a belső tereket pedig modern berendezéssel látták el. Fontos kiemelni, hogy a színházi föllépéseken túl oktató jellegű előadásokra is vállalkoztak a színészek. 1902 szeptemberében például Benkő Miklós produkciója, az „Edison színház villanyszínjáték mutatványa” volt műsoron. „Csíkszentmihályi Csiszér Kálmán pesti színész viszont ugyanez évben a szabadkai tanítóképző, a főgimnázium és a polgári iskolák tanuló részére a városi színházban »oktatva szórakoztató minta szavlati előadás«-ra kap engedélyt” – tudjuk meg Magyar László levéltári kutatásaiból.⁶⁷

„A város zenei életében az 1888-ban alakult »Szabadkai Dalegyesület« visz vezérszerepet. Mellette az Iparosok és Katholikus Legényegyesület dalárdái és a Szerb dalegyesület is szép eredményeket érnek el. Újabban egy »Filharmóniai Társaság« is dicséretesen működik” – írja az 1900-as évek elejének állapotát föltáró Borovszky Samu.⁶⁸ Szabadka zenei életének első kiemelkedő alakja Arnold György (1781–1848) karmester és zeneszerző volt. Ismét Magyar Lászlót idézzük, aki a következőket írja róla: „az egyházi és a világi zene terén végzett újtásaival és csaknem fél évszázados, szorgos munkájával megalapozza Szabadka zenekultúráját.”⁶⁹ Az első igazi föllendülés azonban a kiegyezést követő időszakra tehető, és Gaál Ferenc (1860–1906) nevéhez köthetjük. Liszt és Erkel tanítványaként Európa-szerre számos hangversenyen föllépett. Nemcsak zongoraművész volt, hanem zeneszerző is. „Szerzeményeivel pályafutása során számtalan díjat nyer, de ma már nyilvánvaló: inkább kórusműveivel és a népzenei elemek feldolgozása [...] terén írta be nevét Szabadka zenetörténetébe” – állítja Magyar László levéltáros–kutató, Gaál Ferenc hagyatéki anyagára hivatkozva.⁷⁰ A teljes képhez azonban hozzátartozik az is, hogy nem igazán talált Gaál megértésre Szabadkán. Levéltári adatok bizonyítják, hogy éveken át komoly konfliktusa volt Bodrogi Károly zenetanárral, aki olyan panaszíratot fogalmazott meg ellene, amelyben Gaál esetleges kétes erkölcsseit taglalta.⁷¹ A belügyminisztérium azonban elutasította a vádat, és többször Bodrogi ellenében hozott ítéletet.

1907 januárjában a törvényhatósági bizottság a városi zeneiskola megürült igazgatói székébe Lányi Ernő (1861–1923), akkori miskolci zenedei igazgatót nevezi ki, aki március 1-jén le is teszi esküjét. Lányinak már családja is zenekedvelő. Apja, Langsfeld Ernő nagykereskedő volt, aki szívesen énekelt és gitározott, édesanyja – Weisfeller Fanni – pedig zongorázott. Mivel apja korán meghal, így Basch Raphael publicista gyámsága alá kerül, és Párizsba költöznek. Míg testvére, Viktor a Sorbonne-on tanul, irodalomtörténész, politikus, illetve egyetemi tanár, majd az emberi jogok ligájának elnöke lesz, addig Lányi Ernő Bécsbe szökik zenét tanulni. Zongora- és hegedűórákat látogat a konzervatóriumban, majd Münchenbe megy tovább. Diáktársai közt van Koessler János is, aki Bartók, Kodály, Dohnányi és Weiner Leó tanára lesz majd. Később ismét Párizsban, majd Kölnben találjuk. Bejárja Lipschét és Stockholmot, végül a bécsi Ring Színház karénekesé lesz. Jókai *Aranyemberének* elolvasása után dönt úgy: hazatér Magyarországra, és ott vállal küldetést. Miskolcon lesz színházi karnagy, ahol dalokat is elkezd komponálni. Első dalát, *Volt nekem egy szép kedvesem* címmel, 1880-ban mutatták be Zomborban. „Allaga Géza, a kiváló cimbalomművész, Blaha Lujza állandó kísérője, cimbalomra is átírja.”⁷² Második nagy sikerű dala – *Ne sírj, ne sírj, Kossuth Lajos* – pedig az ország valamennyi dalárdájának egyik leggyakoribb műsorszáma lesz. Később Budapestre kerül katanítónak, majd a bajai színházhoz karmesternek, utána ismét Miskolcra. 1883 és 1885 között a kolozsvári Nemzeti Színházban találjuk, ahol már zenepedagógiával is foglalkozik. 1885-ben oklevelet szerez a Zeneakadémián, illetve elveszi feleségül Dombay Erzsébetet. Összesen öt gyermekük – Ernő, Viktor, Géza, Sarolta, Hedvig – születik, ebből egy (Viktor) torokgyékben meghal. Az ő emlékére veszi föl később Lányi Géza a Viktor keresztnevet, és lesz műfordító, zenei író, aki operaszövegeket is fordított.

Lányi Ernő 1888-ban – Gustav Mahler igazgatósága idején – a budapesti Operaházba kerül korrepetitornak. Mahler „egocentrikus egyéniség lévén, nehezen érti meg magát munkatársaival. Lányi önérzete is csorbát szenved Mahler igazgatása alatt, s emiatt egy év múlva el is hagyja Pestet.”⁷³ Mahler elhíresült „összeférhetlenségéről” Szegedy-Maszák Mihály is említést tesz egyik tanulmányában: „Nagyon sok adat vall arra, hogy nemcsak összetett személyisége, de törekvő hajlama is szembeállíthatta a társadalom bizonyos képviselőivel. Ellentmondást nem tűrő határozottságát még az uralkodóval szemben is érvényesítette, s ugyanez jellemezte budapesti viselkedését, társítva azzal az iróniával, melyet sokan értetlenül fogadtak és – alighanem joggal – a fensőbbség érzetére, sőt lenézésre vezettek vissza.”⁷⁴ Az Operaházat követően Székesfehérvárott találjuk Lányit, ahol karnagy lesz és dalárdát is alapít. Nem sokkal ezután az Egri Városi Dalkört emeli országos hírűvé. Egy regensburgi ösztöndíj után 1901-ben újra Miskolcon tevékenykedik, majd Szabadkára kerül.

Lányi szabadkai baráti köréhez tartoztak többek között Kosztolányiék és Brennerék is. Lányi első lépése az volt, hogy fölfejlesztette az Iparosdalárdát, valamint elkezdte kidolgozni a zeneiskola szabályzatát. Levéltári adatok tanúskodnak arról, hogy „a modern zeneoktatás úttörőjének Szabadkán a zeneiskolát csak rendkívül verejtékes munkával sikerült újjászerveznie. Ezzel párhuzamosan a városi zenekar megszervezése is megannyi akadályba ütközik. Lányi szabadkai életének kezdetén belátja, hogy a szegényes összetételű templomi zenekar a jövőben nem tölthet be komolyabb szerepet a város művelődési életében. Szerencsés körülménynek tekinthető, hogy a neves zeneszerzőt indulásakor erkölcsli támogatásban részesíti néhány haladó gondolkodású, őszinte művészetpártoló.”⁷⁵ Ellene voltak azonban az egyházi vezetők, köztük Városov Gyula kalocsai érsek, aki leiratot intézett Mamusich Félix plébánoshoz. A dokumentum szerint „elmarasztalja a szabadkai közgyűlés döntését, amely szerint a zenekarban bármely vallású egyén alkalmazható”,⁷⁶ nem pedig csak katolikus személyek. A polgármester azonban válaszul közli, hogy a templomi zenekarban nem működik közre a városi zenekar valamennyi tagja.

A Lányi által alapított filharmonikus zenekar első hangversenyét 1908. február 12-én tartották. Az este programját részletesen ismerteti a zeneszerző lánya, Lányi Hedda – aki egyúttal Kosztolányi fiatalkori szerelme is volt – naplójában. Az előadást fölvezető prologot Kosztolányi Dezső írta, és ifj. Lányi Ernő szavalta el. A naplóból az alábbiak derülnek ki: „Apának rengeteg izgalmába, fáradságába került, míg a társaságot összehozta. Templomi zenészekből és a város hegedűlni tudó tagjaiból alakult meg a zenekar. [...] Hosszú heteken át folytak a próbák a Pest Szálloda nagytermében. [...] Zsúfolásig megtelt a színházterem. A prologot, amit Dide írt, síri csöndben hallgatta az elsötétített nézőtér. Ernőke szépen szavalta. [...] a műsor igen igényes volt:

1. Schubert: H-moll szimfónia (I. és II.)
2. Beethoven: Hegedűverseny. Zenekari kísérettel előadta: Regéczy Ilona
3. Grieg: Részletek a Peer Gyntből
 - a) Ase halála
 - b) Anitra tánca

4. a) Tartini: Ördögtrilla
 b) Hubay: Csárdajelenetek. Hegedűn előadta: Regéczy Ilona
 5. Mozart: Jupiter szimfónia (I.).⁷⁷

Az esten szereplő Regéczy Ilona Hubaynál tanult,⁷⁸ és ifj. Lányi Ernő felesége lett később. „A szabadkai filharmonikus zenekar hőskora az 1908 és 1914 közötti évekre esik, és Lányi Ernő vezetése alatt országos hírnévre tesz szert.”⁷⁹ Nemcsak a repertoár tanúskodik magas színvonalról, hanem hogy világhírű művészeket is meghívtak előadni. 1911-ben, a Liszt Ferenc születésének 100. évfordulója alkalmából rendezett koncerten Bartók Béla vendégszerepelt Szabadkán, 1913-ban pedig „Liszt Esz-dúr zongoraversenyével [lépett föl], s ő is elismeréssel szól a zenekar produkciójáról.”⁸⁰ Rajtuk kívül – a 20. század elején nagy népszerűségnek örvendő – Valborg Svárdström svéd énekesnő is föllépett Szabadkán. „Ez a hangverseny egy újítást is hozott. A nézők ingyenes műsorfüzetet kaptak, mely tartalmazta a zenekari művek rövid, népszerű leírását, valamint a műsoron szereplő összes dal eredeti szövegét és művészi fordítását. A nagy sikert aratott műsorfüzet szerkesztője Lányi Viktor volt.”⁸¹ 1914. február 23-án pedig a „csellisták fejedelme”, Pablo Casals látogatott el a városba. Az első világháború idején azonban a zenekar tagjai közül sokan bevonultak katonának. Lányi Ernőt 1919-ben helyezik nyugállományba, aki ezt követően meg is betegszik. 1923-ban halt meg, ám utolsó éveit is még a zenének szentelte.

Említendő továbbá azok a zenetörténeti előadások, amelyek szintén a város zenekultúrájának fejlesztését tűzték ki célul. 1894. augusztus 30-án például Káldy Gyula (1838–1901) olyan előadást tart a városi színházban, a 18. és 19. század harci zenéjéről, „amelyen részben a török háborúban keletkezett műveket is bemutat-ták.”⁸² Ugyan nem volt túl nagy az érdeklődés, ám – a *Bácskai Ellenőr* tudósítójának megfogalmazása szerint – „*erkölcsileg* fényesen sikerült” az este.⁸³ Káldy a bécsi konzervatóriumban tanult, és énekes, karnagy, zeneszerző, rendező is volt egy személyben. Szabadkai előadásának idején a fővárosi zeneegyesület alelnöki tiszt-ségét töltötte be.

Végül, de nem utolsó sorban szólnunk kell az 1898 és 1918 között működő Szabad Líceum egyesületről is, ahol kéthetente tartottak tudományos fölolvasásokat. Az egyesület elnöke Milkó Izidor volt, alelnöke pedig Toncs Gusztáv. A Szabad Líceum előadásait Kosztolányi Dezső is látogatta, amint az naplójából kiderül. „A szabad líceumban *Bige* [Bibó-Bige György] olvasott fel érdekesen az emberfajokról” – írja 1900. december 16-án.⁸⁴ Tudományos előadásokat azonban a gimnáziumban is tartottak. „A gimnáziumi irodalomtörténeti előadások pedig előkészítői voltak az irodalmi tevékenység meghonosításának. [...] A szabadkai főgimnáziumban Jámbor Pál (Hiador) hatott lelkes előadásával az ifjúságra. A szabadkai legkiválóbb írói gárda az ő tanítása alól került ki” – állítja Borovszky Samu.⁸⁵ Sőt, a főgimnázium épületében zeneműveket is adtak elő, valamint az évzáró ünnepélyeken a díjnyertes tanulók pályamunkáit mutatták be. Szintén a lakosság szellemi tájékozódását szolgálta a Városi Közkönyvtár és Múzeum-Egyesület.⁸⁶ A szervezet 1892-ben alakult, és a 20. század első éveiben már 7000 kötetes állományt mondhatott magáénak.

A sok színes program és a jelentős beruházások ellenére Szabadka részben megmaradt „kisvárosiasnak”. Polgárosodás jellemezte ugyan a lakosság életmódját, ám ez inkább „látszat-polgárosodás” volt. Egyletek, társaskörök alakultak, és föl-élénkült a kulturális élet is, azonban az emberek gondolkodásmódja többé-kevésbé „feudális” maradt. Gerő András „leleplezi” a fejlődő város imázsát, amikor rámutat: „A századforduló Szabadkája a magyarországi városok lélekszámát tekintve a rangsorban impozáns hellyel dicsekedhetett: harmadik a maga majd 84 ezres lélekszámával. A városias jelleget tekintve ez nem több látszathoz, hiszen ha levonjuk ebből a közigazgatásilag odatartozó puszták népességét, alig a fele marad meg a lakosoknak. A városias »jólétre« pedig mi sem jellemzőbb, mint az, hogy majd 13 ezer házból mindössze két és félezer épült kőből vagy téglából, a többi vályog és sárépítmény.⁸⁷ Mindazonáltal 1897-től megjelenik az utcai közvilágítás⁸⁸ (6000 légszeszlámpa hálózza be a település belső vidékeit), s ugyanezen évtől feltűnik a palicsi villamosjárat is.”⁸⁹ Borovszky Samu szintén említi a hiányosságokat. Az 1900-as évek elejéről szólva megállapítja, hogy Szabadka társadalmi élete még csak ebben az időszakban kezd kialakulni. Elismeri ugyan a haladást, a jelentős beruházásokat, azonban ő is még csak a „látszatok” szintjén érzékeli a fejlődést. Ahogyan a várost bemutató fejezetben fogalmaz: „ha magasabb társadalomról szólni még nem is lehet, mégis eléggé feltűnik Szabadka kulturális haladásának törekvése, bár e korszerű haladás is még csak a látszatot elégíti ki; társadalmi intézményei s egyesületei sokszor csak külső keretükben állanak fenn.”⁹⁰ Végül, hogy szubjektívabb beszámolót is idézzünk, Munk Artúr *Köszönöm addig is... Egy orvos életregénye* című művéhez fordulunk.⁹¹ Kosztolányi Dezső osztálytársa, a Szabadkán gyerekeskedő és aztán – 1921-től – ott is praktizáló orvos szinte már szarkasztikusan ír szülővárosáról: „Szavahihető, komoly történetírók állapították meg, hogy a mi városunkban és környékén évszázadok óta nem történt feljegyzésre méltó esemény. [...] a nagy poros-boros alföldi város, nádfödeles házaival bizony alaposan lemaradt a korral lépést tartó, rohamosan fejlődő, bár fiatalabb Sanfrancisko mellett.”⁹²

Kosztolányi is érzékelt egyfajta „kisvárosiasságot”. 1910 szeptemberében az *Élet* folyóirat hasábjain *Alföldi por* címmel közölt egy tárcát Szabadkáról, melyben „leleplezi” a bácskai multságokat, és bemutatja a mögöttük húzódó ürességet. Ahogyan fogalmaz: „itt vagyok Bácska fővárosában, a bor és a kedély fészkében, csak szomorúságot és kedélytelenséget érzek, és szeretném megírni az ellenkezőjét mindannak, amit eddig tereferéltek a hetedhét országra szóló murikról és a bácskai boldogságról. [...] A bor alján nem jókedv van, hanem valami nehéz, füllesztő balkáni méreg. Ez a város este, mikor széles utcákon, füllesztő porfelhőben elfekszik, olyan, mintha egy halott város lenne, egy ájuló múlt, emlékek és jövőre edző tervek nélkül. Az éjszakában pirosanak a korcsmaablakok, rőfögnek a malacbandák, és részeggé gárgyult trombiták horkolnak, de azért – ki ne érezné? – mindez nem vígság, hanem valami nekikeseredett, dekadensen ideges rezgése a mesterségesen fűtött agyagnak és szíveknek.”⁹³ Szegedy-Maszák Mihály monográfiájában az alkotói pálya sajátosságait épp e „parlagi” közeg megélésével hozza összefüggésbe: „Munkásságának egyik legfőbb sajátossága arra vezethető vissza, hogy szülőhelyét parlaginak vélte, ám ugyanakkor a számára legfontosabb értékek meg-

testesülését látta benne. Művészi alkatának kialakulásához jelentősen hozzájárult Szabadka fejlődése az 1900 körüli években.⁹⁴ Kosztolányi „Mucsá-élménye” Szabadkával kapcsolatban retrospektív jellegű is: a Budapesten, majd Bécsben töltött évekkkel háta mögött kezdi egyre sivárabbnak látni a délvidéki város mindennapjait. A nagyvárosi attitűd megismerését követően válik világossá igazán a „vidékieség” (provincializmus) fogalma és jelensége. Azt, hogy eleve idegennek érezte az ottani létformát, mert alkatilag más volt – érzékeny „művészlélek” –, vagy később idegenedett-e el, nehéz volna egyértelműen eldönteni. Föltehetően mindkét állítás helytálló. Ugyanakkor érdemes hangsúlyoznunk, hogy fokozatosságról is szó van e viszony alakulásánál. Juhász Géza vajdasági irodalomtörténész pontosan erre, a fokozataiban megmutatkozó eltávolodásra világít rá egy tanulmányában: „Fokozatosan azonban mindjobban elszakad, mind nagyobb távlatból tudja szemlélni a város életét, s mindinkább a vidék, a kicsinyesség, az elmaradottság, a műveletlenség jelképévé válik számára”.⁹⁵ A fokozatosságon, a szülővároshoz való viszonyulás változásán túl a kettősség fogalma is szerepet kap Kosztolányi esetében. A már idézett Szegedy-Maszákhhoz hasonlóan, Rónay László szintén a kettősséget emeli ki: „Talán ezek a korai, titokzatos és fájdalmas emlékek is hozzájárultak ahhoz, hogy szülővárosa, Szabadka iránt nemcsak a már-már kötelező szeretetet érezte, hanem általában inkább ellenszenvvel emlegette. Itt szívta magába a halálközelség tudatát, mely élete végéig elkísérte.”⁹⁶

Kosztolányinak azonban nemcsak Szabadka-élménye volt ambivalens, hanem saját gyerekkorának megélése, illetve annak utólagos értelmezése is. Egyszerre volt egészséges, „vidéki” fiú és ideges, neuraszténiára hajlamos, a haláltól rettegő és folyamatosan arról fantáziáló, „szegény kisgyermek”. „A vidék a csodák földje. Aki itt nő fel, annak tágabb a szeme, mint azoknak, akik egy nyugodt, bölcsen berendezett fővárosban kapják az élettől a keresztséget. Engem a magyar kisvárosban rejlő titokzatosság, a vidéki emberben rejlő misztikum zaklatott írásra, és csak annyiban érzem magam írónak, amennyiben a vidékben munkáló erőttől kaptam erőt” – írja egy 1913-as önvallomásban.⁹⁷ Az erőttől duzzadó „vasgyúró” portréját sajátosan ellensúlyozza a betegeskedő, neurotikus tüneteket produkáló fiú képe. Ahogyan beszámol személyiségének erről az oldaláról: „Nyolcéves koromtól tizenötig úgyszólván folytonosan ágyban feküdtem betegen. Erről az ágyról úgy kellene írnom, mint egy nagy-nagy birodalomról. [...] Nagyon félnék és ideges voltam. Félnkségem ma is megmaradt. Sokszor úgy látom, sohase cselekedtem, mindig csak történt valami velem.”⁹⁸ Két évre rá a következőkkel egészíti ki neuraszténiás hajlamainak föltárását: „A szobák atmoszférája, a családi élet idegessége reszketett bennem, és ma is a neuraszténia, az áldott és átkozott neuraszténia színesüvegén látom szépülni és torzulni az életet, ez kínoz, hogy papírra rögzítsem azt, ami oly hamar elmúlik. Talán innen van, hogy mindenre emlékszem, a múltamat világosabban látom, mint ami előttem van.”⁹⁹ Azt, hogy mennyi hitelt adhatunk szavainak, nem tudhatjuk. Az emlékezési folyamat jellegzetes – és sokak által tárgyalt – torzításain túl a művészi imázsképzés kérdésköre is fölmerül, amikor ennek az „ideges lelkialkatnak” az egyes szám első személyű ábrázolásával találkozunk. Mindenestre a neuraszténiás gyerek, mint afféle archetípus, megjelenik Kosztolányi Dezsőné könyvében is. A szülők reakcióit elemezve a következőket közli az

olvasókkal: „Látták, mennyire rémüldözök a betegségtől, haláltól. A képes lexikonban, amelyben szívesen lapozgatott, édesapja összeragasztotta a csontvázat ábrázoló képet a másik lappal, hogy Diduska észre ne vegye és meg ne ijedjen tőle.”¹⁰⁰ Haláltapasztalatát az is befolyásolhatta, hogy Szabadkán jelentős mértékű volt a gyerekhalandóság – a Monarchián belül itt volt az egyik legnagyobb –, ezért gyakran lehetett gyászmenetet látni az utcákon. Évről-évre visszatértek az olyan járványos megbetegedések, mint a diftéria, skarlát, kanyaró, kolera, hímlő, vérhas, szamárköhögés. Borovszky Samu egyetlen adatot hoz ezzel kapcsolatban: 1831-ben 3000 áldozatot követelt a kolera.¹⁰¹ A nem egyszer halállal végződő betegségek áldozatai főleg a szegény családok gyerekei közül kerültek ki. Az 1860-as évektől a diftéria, az 1870-es évektől a kanyaró, az 1880-as évektől pedig a skarlát szedte legnagyobb arányban az áldozatait. „Országunkban 1883 és 1888 között voltak a legnagyobb járványok” – írja Géra Eleonóra levéltári kutatásokra, valamint korabeli statisztikákra támaszkodó cikkében.¹⁰² Kosztolányi Dezsőné könyvéből tudjuk, hogy a skarlát Kosztolányi testvéreit is megtámadta.¹⁰³ Az országos helyzet súlyossága miatt már 1876-ban törvényt hoztak a járványok elleni védekezésről. *A Pallas nagy lexikona* adatokat is hoz a gyerekhalandósággal kapcsolatban. Az akkori – 1890-es évek végi – számok alapján kiderül, hogy a fertőző betegségekben elhunytak száma Békéscsaba után Szabadkán volt a legmagasabb: 10 ezer lakos közül 58,7%.¹⁰⁴ „Fiatal anyák hónuk alatt vitték kék koporsóban kis halottjukat, asszonyok karján úgy lógott a cifra pléhkoszorú, mint nagyvárosban a kézitársoly” – olvassuk Kosztolányi Dezsőné leírását.¹⁰⁵ Soraiból nem derül ki, vajon férje visszaemlékezését idézi-e föl vagy saját tapasztalatait osztja meg. Az adatok és a visszaemlékezés alapján azonban föltételezhető, hogy a sok koporsósbolt látványa, a járványokkal kapcsolatos intézkedések (vörös táblák a házfalakon, a betegek és az elhunytak elégetett ruhadarabjai) megrémíthették a szorongásra hajlamos Kosztolányit, és növelhették halálfélelmét is. A családi emlékezet a következőkről is tudósítja még az utókort: „Első gyermekeveiből sok jellemző apróságot emlegettek a családban: Folyton végrendelkezett. Naponta megrémítette szüleit a halálra való készülődéssel.”¹⁰⁶ A város a járványokkal járó halálozásokon túl az öngyilkossági statisztikák terén is vezető helyet foglalt el. A gyakori halálesetek föltehetően befolyásolták a közhangulatot is.

Kosztolányi Dezső gyerekkori emlékeinek egy része a közeli fürdőhelyhez, Palicshoz fűződik. Az egykor önálló település a 19. század közepétől kezdett komolyabban fejlődni. „A szeged–szabadkai vasútvonal kiépítésével (1869) és a Szabadka–Palics közötti villamosjárat megindításával (1897) a fürdőhely látogatottsága jelentősen növekedett. A XIX. század végétől gombamód szaporodtak a díszes nyaralók, a »nyári lakok«, amelyek tervezői a nyugati iskolák hagyományait örökítették meg úgy, hogy Palicsnak még mindig egyedülálló építészeti varázsa van. A svájci stílusban épült villák legjellemzőbb vonásai a fából készült szerkezeti és díszítőelemek.”¹⁰⁷ A szabadkaiaknak szokásává lett hétvégenként a tóparton strandolni és horgászni.¹⁰⁸ A tó északi partjához a város vezetősége fürdőhelyeket és vendéglőket építtetett. A Palicsi-tó az „országunk nagyságra nézve harmadik tava [volt] és [1907-ben] hivatalosan is gyógyfürdőnek” nyilvánították.¹⁰⁹ Nevezetes volt az itt található, Joó Dezső-féle Artézi gőz- és kádfürdő, melyet az 1900-as évek

elején modernizáltak, valamint a Heiszler doktor-féle magán vízgyógyintézet. Csuka Zoltán vajdasági újságíró visszaemlékezéseiben a következőkről tudósít: „az emberek ezrei és tízezrei megrohanták a villamosokat, amelyek ilyenkor pótkocsikkal és párosával hordták ki a forró levegőjű város népét a »tündéri titkok tisztá tükre« mellé. Sokan alföldi pocsolóknak csúfolták a tavat [...] rendeztek a Palicsitavon »velencei éjeket«, amikor lampionok ezrei gyulladtak fel a tavon sikló csónakokon, bengáli tüzek lobbantak a parton, vidám konfetti-csaták harapóztak végig a kacagó tömeg soraiban [...] Iskolai ünnepségeink jó része itt zajlott le a tó közepében”.¹¹⁰ Munk Artúr – és Kosztolányi – gyerekkorának idején még alig közlekedett a villamos, a vasút pedig drága volt.¹¹¹ Akkoriban gyalogosan vagy kerékpárral mentek ki a tóhoz, hisz Palics Szabadkától mindössze hét kilométerre – másfél óra gyalogútnyira – fekszik. Az 1890-es évek elején ugyanis a járdákat már aszfaltolták, az országút nevezett szakaszát pedig még be is fásították. Munknak erről az időszokról később a pajkos csínytevések jutottak eszébe. Életrajzi regényének a Palicsi-tóról szóló epizódjában az alábbiakat olvashatjuk: „A kilencvenes években a palicsi férfi és női fürdő szigorúan el volt különítve. A női szemérem nem tűrte a kíváncsi férfiszemek sóvárgó tekintetét. [...] A barnára lesült bőr nem volt divat. Habtestű, dűsmellű, kövér nő volt a »női ideál«. [...] Mi gyerekek is minden alkalmat megragadtunk, hogy egy-egy repedésen át bekukucskáljunk a női-fürdő rejtelmeibe.”¹¹² Palics nem csak nyáron, de télen is adott alkalmat a szórakozásra. A befagyott tavon korcsolyáztak az arra vágók. Kosztolányi is említi naplójában a palicsi élményeket: „Grószai segítségével kimentem Palicsra korcsolyázni. A jég pompás volt. Két órától ötig korcsolyáztam, [a] Brenner fiúk társaságában.”¹¹³

Tápay-Szabó László olyan nyaralásról is tudósít, amikor Kosztolányi, mindössze pár esztendősen, unokatestvérével, ifj. Brenner Józseffel (írói nevén Csáth Gézával) együtt töltött pár hetet Palicson. Kosztolányi halálakor írt szövegében arról számol be, hogy tizenhat éves korában hogyan tanította meg a fiúkat kártyázni. A tarokkozás rejtelmeibe való beavatást a következőképpen idézi föl az író-újságíró Tápay-Szabó: „befogtam a tarokkba két kisleányt, Dekét és Gézát. Ők is ugyanabban a villában nyaraltak, és miután kisgyerekek más nem volt a házban, felénk orientálódtak. Deke már ötéves volt, Géza három. Deke már »kétágú« volt (nadrágocskában járt), Géza még szoknyát viselt. Unokatestvérek voltak. Gézának (mellső-hátsó irányban) csodálatosan hosszú volt a feje, s a koponyája tetején még kétpengős nagyságú területen »lúktetett a bőr«, mert nem volt alatta csont; Deke meg pösze volt és egy kissé hebegett... De már az első »lecke« után, mely igen tetszett nekik, láttam, hogy ezek zseniális gyerekek: pár hét múlva Géza már vadászott a XXI-re, Deke pedig akárhányszor bement a pagát ultimót.”¹¹⁴ Kosztolányi kártyaélményeiről diákkori naplójában is említést tesz: „Grohmann bácsi itt volt ebéden, egész délután kártyáztunk, este X.-ig”.¹¹⁵ Hunyady Sándor szubjektív hangú visszaemlékezésében szintén egy kártyázással kapcsolatos élményt oszt meg olvasóival: „Hirtelen eszembe jut, bármilyen torz dolog, hogy milyen ádázul, milyen kísértetiesen peches kártyás volt Kosztolányi. Bakk korszakában igazán mindenét elvesztette. Isten csodája, hogy a becsületéhez nem nyúlt hozzá. Még én is nyertem tőle. József körüli hónapos szobájában kettes makaót játszottunk egyszer, és elnyertem harminc koronáját. Amikor mindene elúszott, összetépte a kártyát. »Szörnyeteg-«

nek nevezett, és sírva fakadt a dühös kétségbeeséstől. Lefeküdt a díványra, tenyerébe temette arcát. Kíváncsian föléje hajoltam, csakugyan sír-e. Sírt. Valóságos könnyekkel, mint egy gyermek. Meglepetve néztem és mellére tettem egy tízest a nyert pénzből. Bevallom, úgy meg voltam döbbenve, hogyha tovább sír, visszadam az egész nyereségemet. De erre nevetni kezdett, kicsúfolt, hogy »hólyag« vagyok. Fölállt, föltette kis kerek kalapját, és elmentünk valahová megkeresni Karinthyt, aki már akkor nélkülözhetetlen párja és versenytársa volt, akin, amint mondta: »mérte magát«.¹¹⁶ Érdemes még említenünk, hogy Kosztolányi az egyik verseskötetének éppen az *Őszi koncert. Kártya* címet adta, és több, a kártyapakli és a kártyajáték motívumait idéző költeményt is szerepeltet benne.¹¹⁷

Kosztolányi gyerekkorának egyik meghatározó szereplője unokatestvére, Csáth Géza volt. Kosztolányi Dezsőné egy eddig kiadatlan, gépiratos visszaemlékezésben ír arról, hogy férje mennyire tisztelte Csáthot: „Ugy emlegette két évvel fiatalabb unokaöccsét Brenner Józsit (ez volt a családi neve, apja, Szabadka város ügyésze édes testvére volt anyósomnak), mint valakit, aki elérhetetlenül tulszárnyalja őt mind testi szépségben, mind szellemi képességekben.

– Józsi unokaöcsém gyönyörűen fest és rajzol. Józsi csodálatosan hegedül, remekül zongorázik, zenét szerez, nagyszerű író, kitűnő orvos, pompás emberismerő, démonian mulatságos cimbora – ezt leggyakrabban emlegette – Józsi sokkal szebb, mint én, bár hét hónapra született, még nálam is magasabb, válasabb, ropantul elegáns, érdekes ember, a legkedvesebb rokonom, anyám is nagyon szereti. Brenner Jóska családunk legtehetségesebb tagja...¹¹⁸ Kosztolányi Dezsőné leírását befolyásolhatta, hogy nemcsak férje, hanem ő maga is „csodálta” Csáth Gézát. Ahogyan saját benyomásait rögzítette: „első pillantásra a szépsége ragadott meg, az a fajta szépség, amelyből béke, harmónia és emberszeretet árad. Zongoránál ült, szép, hosszú ujjaival valami érzelmes kis kabarédalt játszott”.¹¹⁹

A két unokatestvér kapcsolata összetett volt. Nemcsak gyerekkorukat töltötték együtt, hanem szellemi partnerek is voltak, és – naplóiik tanúsága szerint – folyamatosan inspirálták egymást. 1900. november 2-án például a következőket írja Kosztolányi: „Voltam Brenneréknél, hol míveltük magunkat az irodalomban. Fordítottunk Heinetől, Saphirtól. – Csak most tudtuk meg, hogy Saphir magyar földön született Székesfehérvárott. Heine egyik dalát műfordításra ki is tűztük holnapra.”¹²⁰ Még ugyanabban az évben, karácsony előtt komolyabb kijelentést is tesz kapcsolatukról: már nem rokona, hanem *barátja* Csáth. A barát kifejezés föltehetően a szellemi összetartozásra utal. Az apropó is ezt támasztja alá: „Józska megbírálta 4–5 versemet. Azt mondja, hogy nagy költő leszek s én hiszem, habár nem vagyok könnyen hívő ember, érzem a tehetséget. A bírálatot ide hátra csatolom. Ed-dig ő rokonom volt: most barátom lett.”¹²¹ Csáth pedig a következőképpen nyilatkozik unokatestvére tehetségéről: „Dide csak később jött el. Philosopháltunk. Neki igen furcsa nézetei vannak. [...] Igen sokat ír. Most egy nagy regénynek gondolatmenetét mondta meg. Különben énnekem csak néhány műfordítást adott, de mind igen jók”.¹²² A versekkel kapcsolatban ezt írja: „Kaptam Didétől néhány versét megbíráltni [u]gy. m[í]nt]. Éjjel Az alföldről. Gondolat. Az árva panasza. Az élet. (parabola.) Az első Az éjjel gyönyörű szép az egész bírálatomban komoly jelét adtam annak, hogy Didét talentumnak és jövő nagy költőnek tartom. [...] Nagy jövőt

jósolok neki unokatestvéremnek és igazán legjobb barátomnak.”¹²³ Nemcsak fordítottak és eszmét cseréltek írásaikról, hanem együtt jártak színházba és közösen tanultak. 1900. június 24-én például így ír Csáth Géza a naplójában: „Ma délután megkezdtük Didével a franciául tanulást.”¹²⁴ Az unokatestvér nagyrabecsülését jelzi az is, hogy Csáth rendre bemásolta Kosztolányi költeményeit a naplójába. 1901. március 12-én például ezt írja: „Kaptam Didétől több költeményt; ha máshova írom elhányodik leírom ide”.¹²⁵ Ezt követően pedig szóról szóra hozza az *Álom* című verset. Több fiatalkori zsenge csak Csáth közlésében maradt fent, mivel az eredeti kéziratok elvesztek vagy megsemmisültek.¹²⁶

Köztudott, hogy Csáth korán meghalt – 1919-ben öngyilkos lett –, azonban a korai évek emlékei mély nyomot hagytak Kosztolányiban. Még a halála előtti időszakban is foglalkoztatta unokatestvére alakja. *Mostoha* című regénye – melyet nem fejezett be – Csáth élettörténetét dolgozta volna föl.¹²⁷ Az unokatestvér valóban sokoldalú tehetség volt.¹²⁸ Már gyerekkorában szépen rajzolt és hegedült,¹²⁹ valamint érdeklődéssel fordult az irodalom felé is. A Brenner-családnak ez az ága igazi „összművészeti” közeg lehetett Kosztolányi számára, aki – az írás mellett – szintén zongorázott. Azt, hogy komolyabban is érdekelté volna a képzőművészet, csak Kosztolányi Dezsőné írja egy helyen: „Sokszor csúfolták, amiért festő akart lenni. Unokaöccse, a kis Brenner Józsika szépen rajzolt, festegetett. Dezsőkének – így mondták a családban – semmi tehetsége sem volt a festészethez, de rengeteg színes ceruzát, vízfestéket elkoszpított.”¹³⁰ Kosztolányinak később mindössze néhány cikke jelent meg képzőművészeti témáról. Ezek közül is kiemelendő a Nagy-Balogh János festőművészről írt szöveg, melyet az *Új Nemzedék* hasábjain közölt.¹³¹

A két unokatestvér közös emlékeiben sötét foltok is akadnak. Mind a családi anekdoták, mind műveik olyan kegyetlen játékokról tudósítanak, amelyek során Kosztolányi és Csáth állatokat kínoztak és boncolt volna. „Öccsével, Árpival és unokaöccsével, Brenner Jósikával békákat, egereket boncoltak [...] Grósi és Apuska kedvenc macskáit tűneveztek el kegyetlen kezük alatt. Érdes kamaszcsínyeket műveltek. Csúfolták a lányokat, kövel, hógolyóval dobálózta veszélyesen és mindent, mindenkit kigúnyoltak. Még az addig bálványozott kismamama orra alá is borsot tört társaival. Titokban megtépázták féltett kaktuszait.”¹³² Kosztolányi Dezsőné könyvének állításait természetesen ma már nem tudjuk igazolni. Elgondolkodtató azonban, hogy *A rút varangyot véresen megöltük* című Kosztolányi-vers,¹³³ és Csáth Géza novellái – köztük *A béka* vagy az *Anyagyilkosság* – tartalmaznak olyan motívumokat, amelyek párhuzamba állíthatók a feleség életrajzi könyvében írt sorokkal.¹³⁴

(folytatjuk)

JEGYZETEK

1. Id. Kosztolányi Árpád levele Kosztolányi Dezsőnek, Szabadka, 1926. márc. 26. Idézi: Kosztolányi Dezsőné: Kosztolányi Dezső, Budapest: Révai, 1938, 7. Az eredeti levél lelőhelye ismeretlen.

2. Kosztolányi Dezsőné, 1938, i. m., 7.

3. A lakás, amelyben Kosztolányi született, nagypapjé volt. Ebben a házban élt a fiatal pár, azonban – mint azt Kosztolányi Dezsőnéél olvassuk – nem az ő udvarra néző, kisebb lakrészükből látta meg a

napvilágot a gyermek, hanem „a nagyszülők szép, tágas, utcai lakásában [...], a nagy, barnára festett kaputól balkézt, az első szobában.” – Kosztolányi Dezsőné, 1938, i. m., 13.

A szülőházat azóta lebontották, jelenleg a Pátria Szálló található a helyén, amelyet 1974-ben építettek. A *Kosztolányi Kritikai Kiadás* első levelezéskötetéből továbbiakra is fény derül: „1943. március 31-én KD szülőházára a szabadkai Kosztolányi Dezső Társaság emléktáblát helyezett el – az eseményről tudósító lap cikke szerint a Damjanich utca 4. [!] számú házra, l. NN 1943. 2. p. [= Leleplezték Szabadkán Kosztolányi Dezső emléktábláját, *Délvidéki Magyarság*, 1943. márc. 31., 2.] 1945-ben az emléktáblát eltávolították, 1965-ben lebontották a házat, és helyére építették fel a Pátria szállodát. Mostani címe: Đure Đakovića 1A.” – Sárközi Éva: Kosztolányi Dezső lakcímei, in *Kosztolányi Dezső levelezése 1. 1901–1907*, szerk. Buda Attila, s. a. r. Buda Attila, Józán Ildikó, Sárközi Éva, Pozsony: Kalligram, 2013, 47. [megjelenés előtt] Az 1945-ös tábla eltávolításának, valamint az épület lebontásának dátuma az alábbi forrás alapján szerepel a leírásban: Szabó József: A családfaág egyik levele. Visszaemlékezés Bajsaí Vojnits Aladárra, *Magyar Szó*, 2012. aug. 11., 21, 23.

A kritikai kiadás kötetének még kéziratban lévő fejezetét Sárközi Éva bocsátotta rendelkezésemre, melyet ezúton is köszönök. Az adatok egy részéért szintén köszönetet mondok Hicsik Dóra szabadkai kutatónak.

4. Törley Bálint gazdálkodó volt, s harmadik fia volt az a Törley József, aki előbb a franciaországi Champagne fővárosában, Reims-ben, majd 1882-ben Budafokon alapította meg pezsgőgyárát. Kosztolányi Ágoston fia – Árpád – keresztapjának őt kérte föl. Lásd még az életrajz első fejezetét is.

5. Kosztolányi Dezsőné, 1938, i. m., 8.

6. Kosztolányi Dezsőné, 1938, i. m., 8.

7. [Szerző nélkül]: Budapest, március 28., *Pesti Napló*, 1885. márc. 29., 1.

8. [Szerző nélkül]: A Pesti Napló táviratai. A francia–kínai háború, *Pesti Napló*, 1885. márc. 29., 4.

9. [Szerző nélkül]: A százszok tüntetése, *Pesti Napló*, 1885. márc. 29., 1.

10. „Bernből írják március 23-ról: Tegnap az anarchisták városunkat a Stellmacher–falragasz második kiadásával boldogították, melyet az utcákon és a házakban elszórva találtak.” – [Szerző nélkül]: Az anarchisták Svájcban, *Pesti Napló*, 1885. márc. 29., 1.

11. „A *népszínházban* holnap, vasárnap és egész héten »Az ördög pirulái« kerülnek színre. Nagypénteken és nagyszombaton nem lesz előadás.” – [Szerző nélkül]: Színház és művészet [rovatcím], *Pesti Napló*, 1885. márc. 29., 2.

12. Az idézetek forrása: Kosztolányi Dezső: Sorok a születésnapomról, *Pesti Napló*, 1917. júl. 22., 11.

13. *Szabadkai Közlöny*, 1885. márc. 29., 1–3.

14. *Bácskai Ellenőr*, 1885. márc. 29., 1–4.

15. Kosztolányi Dezsőné, 1938, i. m., 9.

16. Az adatok forrása: Id. dr. Brenner József: Emlékiratok. Emlékeim, 1943. márc. 3. [?], kézirat. A szöveg gépelt – online – változatát Szegedy-Maszák Mihály bocsátotta rendelkezésemre, akinek Dévavári Beszédés Valéria küldte el, hogy a *Kosztolányi Kritikai Kiadás*on dolgozó kutatócsoport tanulmányozhassa. Segítségüket ezúton is köszönöm. Lásd még az életrajz első fejezetét (az „*Ott az a vén, vidéki gyógytár*” című alfejezetet) is.

Kosztolányi Dezső unokatestvérének, ifj. Brenner Józsefnek (Csáth Géza) szintén ő volt a keresztapja.

17. A keresztlevél vonatkozó részének szövege és adatai: Matricula Baptisatorum Parochialis Ecclesiae, Szabadkai Történeti Levéltár [a továbbiakban: SzTL], F451, könyv 33. 528/1885.

Numerus Currens: 528. Annus et Dies mensis / Nativitatis: 1885 29 Martii. Collati S[ancti]. Baptismi: [1885] 7 Apr. Baptisati nomen: Desiderius Stephanus Izabella. Sexus: mas[culinus]. Legitimus/illegitimus: legitimus]. Nomen Parentum, eorum Conditió et Religio: Arpad Kosztolányi et Eulalia Brenner R[omanus Catholicus]. Civ[il]is]. Locus Domicilii cum Numero Domus: M[aria].[-]Th[er]esiapolis]. 12. Nomen Patrinatorum, eorum Conditió et Religio: Stephanus Hoffbauer maritus Isabellae Oravec R[omanus Catholicus]. Civ[il]is]., substitutus per Josephum Brenner, R[omanus Catholicus]. Civ[il]is]. Nomen Baptizantis: Mathias Mamuzsich cap[lanus]. Observationes: Ida Weiss obst[etrix].

Magyar fordításban: „Kereszteltek Anyakönyve Parochialis Ecclesiae. Folyószám: 528. Születés éve és napja, hónapja: 1885 29 Március. A szent kereszttség föl vételének éve és napja: [1885] 7 Április]. A megkeresztelt neve: Desiderius Stephanus Izabella. Neme: férfi. Törvényes/törvénytelen: törvényes. A szülők neve, állapotuk és vallásuk: Kosztolányi Árpád és Brenner Eulália, római katolikus, polgár. Lakóhely házszámmal: Szabadka, 12. A keresztszülők neve, állapota és vallása: Stephanus Hoffbauer,

Isabellae Oravec férje, helyettesítve Brenner József római katolikus, polgár által. A keresztelep neve: Mamuzsich Mátyás káplán. Megjegyzések: Wiess Ida bába.” – A latin szöveg átírása és a fordítás Takács László munkája.

18. Mamuzsich Mátyás 1847. október 22-én született Szabadkán, és 1900. szeptember 28-án halt meg Palicson. 1873 és 1875 között káplán Monostorszegen, majd 1876 és 1885 között a szabadkai Szent Teréz templomban. 1886-tól 1900-ig plébános ugyanott, illetve a Tiszai Főesperesség Szabadkai Kerület esperese, 1890-től 1900-ig. Az adatok forrása: a Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár honlapja – <http://archivum.asztrik.hu/?q=oldal/mamuzsich-mathias>

19. Magyar Néprajzi Lexikon 3. köt., főszerk. Ortutay Gyula, Budapest: Akadémiai, 1980, 160.

20. Brenner Dezső: 1862. augusztus 4 – 1882. (Kolozsvár). Az adatok forrása: Dér Zoltán: Adalékok Csáth Géza életrajzához, *Üzenet*, 1987/jan. – márc., 197.

21. 1875 őszén nősült be a családba, Brenner Lujzát vette el feleségül.

22. Ortutay (főszerk.), 1980, i. m., 160.

23. A keresztleveél vonatkozó részének szövege és adatai: *Matricula Baptisatorum Parochialis Ecclesiae*, SzTL, F451, könyv 35. 1791/1886.

Numerus Currens: 1791. Annus et Dies mensis / Nativitatis: 1886 28 Decembrin. Collati S[ancti]. Baptismi: [1886] 29 Decembrin. Baptisati nomen: Antonius Arpadus Joannes. Sexus: mas[culinus]. Legit[imus]/illeg[itimus]: leg[itimus]. Nomen Parentum, eorum Conditio et Religio: Arpad Kosztolányi et Eulalia Brenner R[omanus Catholicus]. Civ[ilis]. Locus Domicilii cum Numero Domus: M[aria].[-]Ther[esi]-apolis]. 6–33. Nomen Patrinatorum, eorum Conditio et Religio: Mathildissa Bóbics uxor Antonii Váli R[omanus Catholicus]. Civ[ilis]. Nomen Baptizantis: Mathias Mamuzsich par[ochus]. Observationes: Ida Weisz [a korábbi iraton: Weiss] obst[etrix].

Magyar fordításban: „Kereszteltek Anyakönyve Parochialis Ecclesiae. Folyószám: 1791. Születés éve és napja, hónapja: 1886 28 December. A szent keresztség fölvetelének éve és napja: [1886] 29 December. A megkeresztelt neve: Antonius Arpadus Joannes. Neme: férfi. Törvényes/törvénytelen: törvényes. A szülők neve, állapotuk és vallásuk: Kosztolányi Árpád és Brenner Eulália, római katolikus, polgár. Lakóhely házszámmal: Szabadka, 6–33. A keresztszülők neve, állapota és vallása: Bóbics Matild, Váli Antal hitese, római katolikus, polgárok. A keresztelep neve: Mamuzsich Mátyás plébános. Megjegyzések: Wiesz [a korábbi iraton: Weiss] Ida bába.” – A latin szöveg átírása és a fordítás részben Takács László munkája.

24. Forrás: Magyar Országos Levéltár [a továbbiakban: MOL], <http://www.arcanum.hu/mol/lpext.dll/MT/672/68d?fn=document-frame.htm&f=templates&2.0>

25. A keresztanyáról, Bóbics Matildról nem találtunk adatokat.

26. Kosztolányi Dezsőné, 1938, i. m., 16.

27. Kosztolányi Dezsőné, 1938, i. m., 17.

28. „Ne nézzen Árpikára. – Hát merre néztek? – méltatlankodott Anyika. – Nézzen semerre – volt a már diplomatikus válasz. Ha egészen őszinte, bátran sikitja, hogy nézzen rám, csakis rám, senki másra ezen a világon. [...] A büntudat már dolgozott. Diduska félteni kezdte Árpikát. Éjszakánként felriadt álmából, hogy Árpika nem halt-e meg, hogy Árpika nem hült-e meg, be van-e jól takarva? [...] Egyszer a már három éves kis öcsike észrevétlenül kifutott az utcára, eltűnt, elveszett. [...] – Nem látták kérem az én kisöcsémet? Egy kisfiút tornaingbe?” – Kosztolányi Dezsőné, 1938, i. m., 17–18.

Kosztolányi Dezsőné kiadatlan töredékes írásai között egy följegyzést találunk, mely kapcsolatba hozható a fenti történettel: „Nagyapa pisztollyal kergette nagyanyát – a gyerek miatt – Letérdelt / – Inkább engem verjen / – Kérem nem láttak egy kisfiut tornaingben? / – Körmöt haját vágni nem!!!” – Kosztolányi Dezsőné: *Jegyzetek, töredékek*, MTA Könyvtár Kézirattára, Ms 4633/73.

29. Kosztolányi Dezsőné, 1938, i. m., 30.

30. A keresztleveél vonatkozó részének szövege és adatai: *Matricula Baptisatorum Parochialis Ecclesiae*, SzTL, F451, könyv 35. 1888/1067.

Numerus Currens: 1067. Annus et Dies mensis / Nativitatis: 1888 24 Julii. Collati S[ancti]. Baptismi: [1888] 25 Julii. Baptisati nomen: Maria Alojsia. Sexus: fem[ininus]. Legit[imus]/illeg[itimus]: leg[itimus]. Nomen Parentum, eorum Conditio et Religio: Arpadus Kosztolányi et Eulalia Brenner professor R[omanus Catholicus]. Civ[ilis]. Locus Domicilii cum Numero Domus: M[aria].[-]Ther[esi]-apolis]. 1–2. Nomen Patrinatorum, eorum Conditio et Religio: Alojsia Brenner uxor Desiderii Decsi R[omanus Catholicus]. Civ[ilis]. Nomen Baptizantis: Valentinus Bedcsula cap[lanus]. Observationes: Ida Weisz obst[etrix]. [szerb

megjegyzés, Kosztolányi Mária halálának és temetésének dátumára vonatkozóan. 1967. július 7-én hunyt el, és július 26-án temették.)

Magyar fordításban: „Kereszteltek Anyakönyve Parochialis Ecclesiae. Folyószám: 1067. Születés éve és napja, hónapja: 1888 24 Július. A szent keresztség fölvételének éve és napja: [1888] 25 Július. A megkeresztelt neve: Mária Lujza. Neme: nő. Törvényes/törvénytelen: törvényes. A szülők neve, állapotuk és vallásuk: Kosztolányi Árpád és Brenner Eulália, tanár, római katolikus, polgár. Lakóhely házszámmal: Szabadka, 1–2. A keresztszülők neve, állapota és vallása: Brenner Lujza, Decsi [Decsy] Dezső hitvese, római katolikus, polgárok. A keresztelőpapa neve: Bedcsula Bálint káplán. Megjegyzések: Wiesz Ida bába.” – A latin szöveg átírása és a fordítás részben Takács László munkája.

31. Lásd: <http://archivum.asztrik.hu/?q=oldal/bedcsula-balint>

32. Kosztolányi Dezsőné, 1938, i. m., 29–30.

33. A családi sírbolt a Péits-kápolnához vezető út elejének bal oldalán helyezkedik el. Farkas Zsuzsa leírta és publikálta a sírfeliratot – a családtagok születési és halálozási adataival –, melyek a következők: „Özv. Kosztolányi Jánosné, Filáczy Veronika † 1873, élt 73 évet; Kosztolányi Ágoston ny. bankpénztáros, 1848–49-es honvédszázados, † 1895. szept. 27-én, élt 71 évet; hitvese, szül. Kádár Róza † 1916. febr. 1-jén, élt 86 évet; Kosztolányi Árpád ny. főgimnáziumi igazgató, † 1926. dec. 3., élt 68 évet, és neje, Brenner Eulália, élt 83 évet, megh. 1948. júl. 20-án; dr. Kosztolányi Árpád orvos, † 1960. jan. 15., élt 79 évet; Kosztolányi Mária, † 1967. júl. 7., élt 79 évet; dr. Kosztolányi Árpádné, † 1972. szept. 8., élt 72 évet. S oldalt az obeliszken még egy felirat (a költő kistestvére lehetett talán?): Kosztolányi Gusztika, † 1890. aug. 26., élt egy napot.” – Farkas Zsuzsa: Egy elfeledett sírhalomról. Kosztolányi Dezsőnek a Bajai úti temetőben nyugvó családtagjairól, in –: *Mindent a városért. Interjúk, riportok, Újvidék*: Forum, 2005, 37–38.

A síremlékről és a feliratokról fényképfelvételek láthatók – többek között – a Kosztolányi Kritikai Kiadáson dolgozó kutatócsoport honlapján, a www.kosztolanyoldal.hu-n.

34. Kosztolányi Dezső gyorsírásos naplója, 1933–34, in –: *Levelek – Naplók*, szerk. Réz Pál, Budapest: Osiris, 1998, 822.

35. Kosztolányi Dezsőné, 1938, i. m., 13.

36. Miután Kosztolányi Dezsőné könyvében kihagyásokkal szerepel az idézett részlet, a *Képes Vasárnap* közlését vettük alapul – Kosztolányi Dezsőné: Kosztolányi Dezső. A költő feleségének emlékirata, *Képes Vasárnap*, II. évf. 13. sz., 1938. márc. 27., 7. [A továbbiakban: Kosztolányi Dezsőné, 1938. márc. 27., i. m.]

37. Kosztolányi Dezsőné, 1938. márc. 27., i. m., 7. Lásd még a 36-os jegyzetet is.

38. Kosztolányi Dezsőné, 1938. márc. 27., i. m., 7. Lásd még a 36-os jegyzetet is.

39. Kosztolányi Éva szóbeli közlése alapján. Információit Szegedy-Maszák Mihállyal osztotta meg, 1997-ben, Szabadkán.

40. Kosztolányi Dezsőné, 1938, i. m., 18.

41. Kosztolányi Dezső: Daliás nagyapám, in –: *Bölcsőtől a koporsóig*, Budapest: Nyugat kiadása, Viktória ny., [1933], 177. [A továbbiakban: Kosztolányi, 1933a, i. m.]

42. [Szerző nélkül]: [Kosztolányi Ágoston], *Szabadka és Vidéke*, 1895. szept. 29., [4].

43. [Szerző nélkül]: [Kosztolányi Ágoston], *Bácska*, 1895. okt. 1., [5].

44. „Kosztolányi Ágoston, a szabadkai kereskedelmi és iparbank nyugalmazott]. pénztárnoka, 1848–49-iki 27-ik honvéd zászlóaljbeli százados [folyó]. hó 27-én éjjel hosszas szenvedés után életének 72. évében megszűnt élni. A megboldogult hült tetemei [folyó]. hó 29-én ma vasárnap d. u. 4 órakor fognak az ugynevezett bajai sírkertben levő családi sírboltba örök nyugalomra elhelyeztetni. – Az elhunytban Kosztolányi Árpád főgymn[al]s[ium]i. tanár édes atyját gyászolja. Béke hamvaira! – A család részéről kiadott gyászjelentés így szól: Öz[ve]ly. Kosztolányi Ágostonné szül[etett]. Kádár Róza úgy a maga, valamint fia és unokái nevében fájdalomtól megtört szívvel jelenti, hogy forrón szeretett férje Kosztolányi Ágoston a szabadkai kereskedelmi és iparbank nyugalmazott]. pénztárosa, 1848/9-iki 27-ik honvéd zászlóaljbeli százados [folyó]. évi szeptember 27-ikén éjjel 11 és fél órakor hosszas szenvedés után életének 72-ik, boldog házasságának 38[lik] évében megszűnt élni. A legjobb férj, atya és nagyatyja elhunytát siratják bánatos özvegyén kívül fia Árpád nevével szül[etett]. Brenner Euláliával és unokái Dezső, Árpád és Mariska, úgyszintén rokonai és jó barátai. A boldogult hült tetemei szeptember 29 ikén d. u. 4 órakor fognak I. kör Damjanich-utca 2. szám alatti házában a róm[ai]. kath[olikus]. egyház szer-tartásai szerint beszenteltetni és a bajai sírkertben levő családi sírboltba örök nyugalomra helyezettetni.

Az engesztelő sz[en]t. mise áldozat pedig szeptember hó 30-án d. e. 10 órakor fog a Sz[en]t.-Teréz templomban az Urnak bemutatni. Szabadkán, 1895. szeptember 28. Béke hamvaira! A gyászoló család a boldogult akarata szerint a ravatalra koszorukat nem helyez.” – [Szerző nélkül]: Fogynak a névtelen hősök, *Bácskai Ellenőr*, 1895. szept. 29., 3.

45. Kosztolányi, 1933a, i. m.

46. Kosztolányi, [1942], i. m., 146.

47. Kosztolányi Dezső: „[Életrajzot kérnek tőlem?]”, *Budapesti Újságírók Egyesülete Almanachja* 1911, 1911, 338. [A továbbiakban: Kosztolányi, 1911, i. m.]

48. Kosztolányi Dezső levele Csáth Gézáknak, Szabadka, 1909. aug. 14., in Kosztolányi, 1998, i. m., 191.

49. *A szegény kisgyermek panaszai* versiklus keletkezéstörténetét lásd bővebben: Kosztolányi Dezső: *A szegény kisgyermek panaszai*. Kritikai kiadás, szerk. Győrei Zsolt, Pozsony: Kalligram, 2013. [megjelenés előtt] A keletkezéstörténettel kapcsolatos tudnivalók földelésében Győrei Zsolt volt segítségemre.

50. Szabadka és Kosztolányi, összeáll. Raffai Judit, Szabadka: Grafoprodukt, 2009, 1. Az adatoknál nem szerepel forrásmegjelölés.

51. Bács–Bodrog vármegye, I. köt., szerk. Borovszky Samu, Budapest: Országos Monografia Társaság, [é. n.], 197. (A továbbiakban: Borovszky I., [é. n.], i. m.)

52. Borovszky I., [é. n.], i. m., 196.

53. Kosztolányi Dezső nagyapjának, Kosztolányi Ágostonnak ebbéli szerepe taglalását lásd az életrajz első fejezetében.

54. Magyar László: Szabadka képes történelme, Szabadka: Íróközösség, 2004, 164.

55. Raffai, 2009, i. m., 1.

56. Az adatok forrása: Szabadka szabad királyi város ismertetése, szerk. Frankl István, Szabadka: Krausz és Fischer Könyvnyomdája, 1899, 189. ÉS: Bács–Bodrog vármegye, II. köt., szerk. Borovszky Samu, Budapest: Országos Monografia Társaság, [é. n.], 478. (A továbbiakban: Borovszky II., [é. n.], i. m.)

57. Lásd az életrajz első fejezetét.

58. További gyűjtések a szabadkai sajtóval kapcsolatban a Kosztolányi Kritikai Kiadás munkacsoportjának kiadványában található: Kosztolányi Dezső napilapokban és folyóiratokban megjelent írásainak jegyzéke 2. Határon túli lapok 1. A bácskai sajtó anyaga, szerk. Arany Zsuzsanna, Budapest: Ráció, 2009.

59. [Szerző nélkül]: [Mózes Károly], *Bácskai Hírlap*, 1898. szept. 4., 4.

60. [Szerző nélkül]: Vadállatok a pályaudvarban, *Bácskai Hírlap*, 1900. aug. 26., 2.

61. Borovszky I., [é. n.], i. m., 200.

62. Kosztolányi Dezsőné, 1938, i. m., 49.

63. Borovszky I., [é. n.], i. m., 200.

64. Borovszky II., [é. n.], i. m., 557.

65. Borovszky I., [é. n.], i. m., 201.

66. „Az igazgatók sorban ezek voltak: Aradi Gergő, Krecsányi Ignác, Ditrői Mór, Csóka Sándor, Erdélyi Marietta, Halmay Imre, Pesti Ihász Lajos és Farkas Ferenc dr. 1909 virágvasárnapig.” – Borovszky II., [é. n.], i. m., 557.

67. Magyar László: Tudományos „mutatványok”-tól a filmszínházig, Szabadkai művelődéstörténeti morzsák, in – –: *Továtűnő évszázadok. Egy levéltáros írásából*, Szabadka: Életjel, 2001, 126.

68. Borovszky I., [é. n.], i. m., 201.

69. Magyar László: Lányi Ernő szabadkai évei. Levéltári dokumentumok, Szabadka: Életjel, 1996, 7.

70. Magyar László: Gaál Ferenc hagyatéka és emléke, in Magyar, 2001, i. m., 110.

71. A vádirat szerint „művészünk lakásán és a tantermekben hetente rendez tivornyát, amelyekben előkelő férfi barátai kétes erkölcsű hölgyekkel jelennek meg. Ő maga ugyanakkor egy férjétől elcsábított ágyasával szórakozik, akivel vadházasságban él.” – Magyar László: Gaál Ferenc „tivornyái”. Tallózás neves zeneszerzők magánéletében, in Magyar, 2001, i. m., 120.

72. Kenyeres Kovács Márta: Régi nóta, híres nóta... Arnold György, Gaál Ferenc és Lányi Ernő élete és munkássága, Szabadka: Életjel, 1976, 88.

73. Kenyeres Kovács, 1976, i. m., 91.

74. Szegedy-Maszák Mihály: Nemzeti kultúra és világszínvonal: feszültség vagy összhang. Mahler és a magyar szellemi élet, *Muzsika*, 2006/nov., 11.

75. Magyar, 1996, i. m., 10.
76. Az SzTL-ben található dokumentumot idézi: Magyar, 1996, i. m., 17.
77. Közli: Dér Zoltán: Fecskelány. Dokumentumregény, Újvidék: Forum, 1985, 39–40.
78. Hubay egy másik hírneves tanítványa, Geyer Stefi is megfordult Szabadkán, a filharmonikusok X. hangversenyén. 1912 novemberében pedig magának Hubay Jenőnek a tiszteletére rendeznek hangversenyt, aki 30 éves művészi és pedagógiai jubileumát ünnepelte. Lásd bővebben: Pekár Tibor: A szabadkai filharmónia hőskora (1908–1914), *Létünk*, 1988/szept. – okt., 709., 713.
79. Magyar, 1996, i. m., 15.
80. Kenyeres Kovács, 1976, i. m., 112.
81. Pekár, 1988, i. m., 707.
82. Magyar László: Tudományos „mutatványok”-tól a filmszínházig. Szabadkai művelődéstörténeti morzsák, in Magyar, 2001, i. m., 125.
83. [Szerző nélkül]: Zenetörténelmi előadás, *Bácskai Ellenőr*, 1894. szept. 2., 2.
84. Kosztolányi Dezsőné, 1938, i. m., 68.
85. Borovszky II., [é. n.], i. m., 484.
86. Mivel ezen intézmények a forrásokban többféle néven is szerepelnek, ezért Borovszky Samu változata mellett döntöttünk. – Borovszky I., [é. n.], i. m., 201.
87. Lásd a korábban idézett Borovszky Samu adatait is, illetve a hozzá tartozó, 51-es jegyzetet.
88. Borovszky Samu adatai szerint 1856 novemberében már világították az utcákat, 137 petróleumlámpával. – Borovszky I., [é. n.], i. m., 192.
89. Gerő András: Egy viselkedésforma ellentmondásai a századelőn, in –: *Utódok kora. Történeti tanulmányok, esszék*, Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 1996, 128.
90. Borovszky I., [é. n.], i. m., 200.
91. Munk nemcsak életrajzát írta meg, hanem regényeket is kiadott (*A nagy káder*, *A binterland*, *Bácskai lakodalom*, *A repülő Vuicsidol* – utóbbi Havas Emillel és Csáth Gézával közösen), valamint a *Bácsmegyei Napló*-ban is megjelentek írásai.
92. Munk Artúr: Köszönöm addig is... Egy orvos életregénye, Újvidék: Testvériség – Egység Könyvkiadóvállalat, 1953, 5.
93. Vampa. [=Kosztolányi Dezső]: Alföldi por. Vampa levele, *Élet*, 1910. szept. 18., 381.
94. Szegedy-Maszák Mihály: Kosztolányi Dezső, Pozsony: Kalligram, 2010, 20.
95. Juhász Géza: Gyermekország – régen elsüllyedt mennyország, *Üzenet*, 1975/febr. – márc., 100.
96. Rónay László: „Ki volt ez a varázsló?” Kosztolányi Dezső a vallomások és emlékezések tükrében, Budapest: Kozmosz Könyvek, 1985, 15.
97. Kosztolányi Dezső: Önmagamról, in –: *Írók, festők, tudósok*, II. köt., szerk. Réz Pál, Budapest: Szépirodalmi, 1958, 333–334. A szöveg első megjelenése 1913-ra datált, azonban a kritikai kiadáson dolgozó kutatócsoport (MTA–ELTE Hálózati Kritikai Szövegkiadás Kutatócsoport, MTA-projekt, működik 2007-től) forrásgyűjtéssel foglalkozó tagjai nem találták a megadott lelőhelyen. Egyetlen adatunk Hittel Dénes bibliográfiái gyűjtéséből származik (MTA Könyvtár Kézirattára, Ms 4645/6–11.), ám ez a hivatkozás (Kosztolányi Dezső: Önmagamról, *Az Érdekes Újság*, 1913. dec. 28.) tévesnek bizonyult. Nem lévén egyelőre bővebb információnk, maradunk az 1913-as megjelenési dátum elfogadásánál. [A továbbiakban: Kosztolányi, 1913, i. m.] A forrásgyűjtéssel kapcsolatos adatok egyértelműsítésében Dobás Kata volt segítségemre.
98. Kosztolányi, 1911, i. m.
99. Kosztolányi, 1913, i. m.
100. Kosztolányi Dezsőné, 1938, i. m., 18.
101. Borovszky I., [é. n.], i. m., 186.
102. Géra Eleonóra: A fertőző gyermekbetegségek elleni védekezés kialakulása Magyarországon, in *Történeti Demográfiai Évkönyv 2005*, szerk. Faragó Tamás – Óri Péter, Budapest: KSH Népeségstudományi Kutatóintézet, 2006, 206.
103. „Skarlátos testvéreivel együvé fektették, hogy mennél hamarább túlessék – az orvosi vélemény szerint elkerülhetetlen – fertőzésen. A skarlátot nem kapta meg.” – Kosztolányi Dezsőné, 1938, i. m., 27.
104. „A városok közül a gyermekhalandóság Pécsen (36,0) és Sopronban (40,7) legkisebb, Békéscsabán (58,4) és Debrecenben (56,0) legnagyobb. Budapesten az elhaltak 44,6%-a áll öt éven aluli korban. A hitfelekezetek közül a zsidóknál hal meg legkevesebb (23,6) gyermek, a római. katolikusoknál

legtöbb (40,4). A halálokok közül a fertőző betegségek szednek sok áldozatot; 10000 lakos közül Békés-Csabán 63,3, Szabadkán 58,7, Zomborban 55,2 hal meg fertőző bajokban, ellenben Sopronban csak 16,4, Pozsonyban 22,8, Brassóban 28,1, Budapesten 38,3.” – [Magyarország címszó], in *A Pallas nagy lexikona*, XII. köt., Budapest: Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., 1896, 90–91.

105. Kosztolányi Dezsőné, 1938, i. m., 18–19.

106. Kosztolányi Dezsőné, 1938, i. m., 25.

107. Magyar, 2004, i. m., 162. Ugyanezen adatokat hozza Borovszky is, lásd: Borovszky I., [é. n.], i. m., 197.

108. „A környéken fekvő földeken és szőlőkben számos díszes nyárilak épült. Magában a tóban a város jövedelmező halászatot is tart.” – Borovszky I., [é. n.], i. m., 194.

109. Borovszky I., [é. n.], i. m., 194.

110. Csuka Zoltán: „Mert vén Szabadka, áldalak...” Emlékezés életem két korszakára, Szabadka: Életjel, 1971, 13–14.

111. Csáth Géza írja naplójában: „Ma dél]. után]. Palicson népünnepély volt [...] én, [Brenner] Dezső, [Kosztolányi] Dide, [Ifj. Kosztolányi] Árpí villanyosan akartunk kimenni de mivel ez MEGTELT Elmentünk a vasútra hol 20 krért Palicsra vissza és a népünnepélyre belépti jegyet kaptunk.” – Ifj. Brenner József [=Csáth Géza]: Napló 1900–1902, közreadja Dér Zoltán, Szabadka: Életjel, 2006, 35.

112. Munk, 1953, i. m., 7.

113. Kosztolányi Dezső: Napló, közli: Kosztolányi Dezsőné, 1938, i. m., 82.

114. Tápay-Szabó László: A szegény kisgyermek, *Tolnai Világlapja*, 1936. nov. 18., 17.

115. Kosztolányi Dezsőné, 1938, i. m., 73.

116. Hunyady Sándor: A költő halálához, *Magyarország*, 1935. nov. 5., 9.

117. Kosztolányi Dezső: Őszi koncert. Kártya, Budapest: Politzer, 1911.

118. Kosztolányi Dezsőné: Emlékezés Csáth Gézára, MTA Könyvtár Kézirattára, Ms 4629/32. [gépirat] 119. I. m.

120. Kosztolányi Dezső: Napló, közli: Kosztolányi Dezsőné, 1938, i. m., 51.

121. Kosztolányi Dezső: Napló, közli: Kosztolányi Dezsőné, 1938, i. m., 68.

122. Ifj. Brenner [=Csáth], 2006, i. m., 57.

123. Ifj. Brenner [=Csáth], 2006, i. m., 71–72.

124. Ifj. Brenner [=Csáth], 2006, i. m., 38.

125. Ifj. Brenner [=Csáth], 2006, i. m., 106.

126. Ezzel kapcsolatban lásd még: Parádi Andrea: Kosztolányi-versek Csáth Géza füzetében, *Irodalomismeret*, 2012/1., 79–89.

127. A regény kéziratban maradt töredékeit Dér Zoltán adta ki, 1965-ben. Az első megjelenés adatai: Kosztolányi Dezső: Mostoha és egyéb kiadatlan művek, szerk. Dér Zoltán, Újvidék: Forum, 1965.

128. Kosztolányi írja róla a naplójában: „Érdekes gyerek is ez az én Józka öcsém! mindenbe seb-tébe belefog, most franciául, két nap mulva angolul tanul, most híres hegedűművész akar lenni, most bámulatraméltó festő!” – Kosztolányi Dezső: Napló, közli: Kosztolányi Dezsőné, 1938, i. m., 76.

129. „Brenner Józsa szépen hegedült is. Beethovent, Bachot játszott.” – Kosztolányi Dezsőné, 1938, i. m., 26.

130. Kosztolányi Dezsőné, 1938, i. m., 26.

131. Kosztolányi Dezső: Nagy-Balogh János, *Új Nemzedék*, 1919. nov. 25., 1–2.

132. Kosztolányi Dezsőné, 1938, i. m., 29.

133. A vers első megjelenése: Kosztolányi Dezső: A rüt varangyot véresen megöltük..., *Vasárnapi Újság*, 1911. szept. 17., 754. Kötetben az *Összegyűjtött költemények*ben látott napvilágot, illetve *A szegény kisgyermek panasza*inak 4–6. kiadásában.

134. *A béka* című novellában a főhős egy óriásra nőtt állattal viaskodik. A kivégzés részleteit a következőképpen írja le Csáth: „Villámgyorsan rávettem magam, és rátérdeltem a hideg, undok testére. [...] teljes erővel odacsaptam a konyha köves padlójához. Úgy koppant, mint egy vasgolyó, és hirtelen talpra állva, méternyi ugrással a sarokba igyekezett. Tehetetlenségemben ide-oda rugdosni kezdtem, s nem engedtem, hogy talpra álljon. Zöld varangyfedvet lövellt ki a teste, és ez a nyúlós, bűzös folyadék jelölte az útját. Míg így időt nyertem a gondolkodásra, megpillantottam a favágó baltát, s elhatároztam, hogy azzal pusztítom el a szörnyet. [...] rávágtam a fejére a balta fokával. Zöld vér freccsent az arcomra, és éreztem, hogy a tehetetlen állat micsoda óriási erőfeszítést tesz, hogy elmeneküljön. Újra

ütöttem, vágtam. Földaraboltam. Levágtam a lábát, a fejét, úgy, hogy a végén csak egy alakatlan, nyálas, bűzös, zöld tömeg feküdt előttem.” – Csáth Géza: A béka, in –: *Válogatott novellák*, Budapest: Palatinus, 2006, 248–249.

Az *Anyagyilkosság*ból pedig az alábbi részletet emeljük ki: „A padlás egyik rejtett zugában rendezték be a kis boszorkánykonyhájukat. [...] Kóbor kutyáknak hurkot vetettek a nyakába, és hazacipelték. Bekötötték az állat száját, és deszkára húzták. [...] Fölhasították a kutya mellkasát, leitatták a vérért, s munkájuk közben hallgatták az állat rettenetes, tehetetlen nyögését. Megnézték a dobogó szívet, kezük közé vették a meleg, mozgó kis gépet, apró szúrásokkal rontották el a tömlőt, a billentyűket. Kifogyhatatlanul érdekelte őket a fájdalom misztériuma. Nemesyszer megkínózták egymást is, közös megbeszélés szerint, veréssel vagy csipkedéssel. Az állatkínzás pedig komoly és természetes szenvedélyükké vált. Egész légió macskát, csibét, kacsát pusztítottak el, folyton fejlődő sajátos mód-szereikkel.” – Csáth Géza: *Anyagyilkosság*, in Csáth, 2006, i. m., 48.

TŐZSÉR ÁRPÁD

Létfeledés

NAPLÓJEGYZETEK 2005-BŐL

Einstein a Teremtést olvassa

Pozsony, 2005. január 1. Vajda Mihály, Czeizel Endre, Gyémánt László, Tózsér Árpád, Ferdinandy György, Makovecz Imre, Törőcsik Mari, Bertók László – ki találná ki, mi a felsorolt urakban és hölgyben a közös? Elárulom: valamennyien 1935-ben születtek. A *Napút* folyóirat minden év végén összeszámolja a következő év nevesebb hetvenéveseit, s afféle öninterjút írat velük. 2005 októberében én is 70 éves leszek (ha megérem az októbert, de még csak január eleje van!), s mivel a *Napút* szerkesztői szerint (feltehetően) én is „nevesebb” valaki vagyok, az idén bekerültem a jeles névsorba. Amelyet most meghökkenve olvasok! Sokáig úgy gondoltam ugyanis, hogy 1935-ben valami új Heródes legyilkoltatta az újszülötteket, s csak mi, ketten, Zs. Nagy Lajos, a zsélyi költő és én menekültünk meg. Az ún. szlovákiai magyar irodalomban ugyanis csak mi voltunk „35-ösek”. Jellemző az egykori bezártságunkra és nyomorunkra, hogy ebből a tényből mindjárt Heródesre asszociáltam. Most viszont meglepetéssel látom, hogy egyáltalán nem voltunk kiválasztottak, hogy a mondott évben az összmagyar glóbuszon csak művészféléből hetvenhat született. (Fent azokat soroltam föl a hetvenhatból, akik így vagy úgy közel állnak hozzám, akiket személyesen ismerek vagy akiknek az életművét különösen nagyra becsülöm, akiktől tanultam ezt-azt.) De nem ezt akartam mondani. Olvasom a lapban az öninterjúmat, s látom, hogy a végén oda nem való sorok is díszelgnek. Számítógépes rossz szokásom, hogy fogalmazás közben a kihagyott részeket vagy a később felhasználandó ötleteket az írás végére pakolom. S azért rossz e szokásom, mert az így kialakult szövegappendixet aztán rendszerint elfelejtem, s ha a szerkesztők nem eléggé szemfülesek, akkor vele együtt jelenik meg a dolgozat. Mint ahogy most is történt.